

„Riikliku eluka“ anatoomia ehk miks sündis Kreekas demokraatia

Mait Kõiv

Sissejuhatus: *politikon zōon* ja demokraatia

Kreeka hiilgeaega tähistava klassikalise perioodi (5.–4. sajand e. Kr.) lõpul, kui Kreeka linnriigid olid äsja langenud Makedoonia võimu alla ja Aleksander Suur juhtis ephhi-loovat vallutusretke idamaades, sõnastas Aristoteles oma kuulsa määratluse inimesest kui riiklikust elukast – kreeka keeles *politikon zōon* (sõnadest *polis* – linnriik, riik; ja *zōon* – elav olend, elukas, loom). Ta esitas selle riiklust puudutava käsitluse „Politika“ (võiks tõlkida kui „riiki või polisesse puutuv“) sissejuhatuses, lähtekohana riikluse põhiprintsiipide ning erinevate riigikordade vaatlusele. Aristoteles nägi riigis algelisemate inimkoosluste (maja-pidamine, küla) arengu loomulikkumust, inimliku ühtekuuluvuse täiuslikku teostumust ja loomuomast lõppeemärki (*telos* – lõpp, lõppeemärk). Inimene on Aristotelese järgi ainus loom, kes suudab eristada head ja kurja, õiglust ja ebaõiglust, mis on igasuguse inimliku kooselu ja seega ka riigi alus. Õiglustunne on seega riiklusega lahutamatu seotud, loomult

riiklik (ή δὲ δικαιοσύνη πολιτικόν); õigus (*dikē*) on määratletav kui riikliku kooselu korraldus ja riik (*polis*) kujutab endast vältimatut tingimust hüveliseks eluks.¹

Inimloomust ja eetikat riiklusega seostades pidas Aristoteles silmas traditsioonilist Kreeka linnriiki – polist (siit ka terminid *politika* – polisesse puutuv, ja *politikon* – polisele omane, mida võime tõlkida kui laiemalt riigi kohta käivat). Filosoofi ajaloolist kogemust ning hellenotsentrismi arvestades oli kreeka traditsioonile orienteeritud vaade ka täiesti loomulik. Kuid tõdemus inimesest kui olemuselt ühiskondlikust elukast (karjaloomast) ja eetikast kui inimliku kooselu korraldajast kehtib kahtlemata universaalselt. Sellegipoolest näib tähelepanuväärne, et inimloomuse ja eetika poliitilisuse sedastamiseni jõudis just kreeka õpetlane Kreeka riiklust käsitlevas teoses, mis annab alust küsida selle tõdemuseni juhatanud võimaliku eripära järele Kreeka ühiskonnas ja kultuuris.

Sellele eripärale mõeldes torkab silma kreeka kultuuriruumis² kujunenud poliitilise süsteemi laiapähhjalisus, koguni demokraat-

¹ Arist. Polit. 1252 b28 – 1253 a4: „Paljude külade alusel tekib täiuslik ühistegevus, polis, mis – nagu sõnal sõnutakse – on saavutanud lõpuks täieliku eneseküllasuse; olles tekkinud elamise tagamiseks, seisab see nüüd hea elu teenistuses. [– –] Selle põhjal on selge, et polis on olemas loomu poolst ja et inimene on loomult riiklik elukas.“ (ἐκ τούτων οὖν φανερόν ὅτι τῶν φύσει ἢ πόλις ἐστὶ, καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῷον) 1253 a30–40: „Seega on kõigil loomulik tung sellise ühistegevuse suunas, [– –] nii nagu täiuseni arenenud inimene on elusolendeist parim, on ta ka kõigist halvim, jäetuna ilma seadusest ja õiglusest; ebaõiglus on kõige ohtlikum, kui tal on relvad [– –] Seetõttu on loomutäiuseta inimene ülimalt paheline ja metsik ning kõige hullem armulõbude ja söömahimu poolest. Õiguspõhimõtte tähendabki riigi ühistegevuse korraldamist, õigus on aga õiguspõhimõtte üle otsustamine.“ (mugandatud A. Lille tõlkest) Varasematest inimühendustest on juttu 1252 a24ff ja inimesest kui ainsast eetikavõimelisest loomast 1253 a6–18. Vt. A. Lill. Saateks. – Aristoteles. Poliitika (tõlkinud ja kommenteerinud A. Lill). Tallinn, 2015, lk. 387–394.

² Kreeklased asustasid nn. arhailisel ja klassikalisel ajajärgul (8.–4. saj. e. Kr.) mitte ainult Balkani poolsaart ja Egeuse mere saari, vaid ka Väike-Aasia läänerannikut, Lõuna-Itaalia ja Sitsiilia rannikualasid ja teisisi piirkondi Vahemere ja Musta mere kaldail.

likkus muude varajaste riikide taustal.³ Seda omanäolisust ei maksa muidugi üle hinnata. Kaugeltki kõik polised polnud demokraatlikud ja ka kõige demokraatlikumates, näiteks klassikalises Ateenas, pääses võimu teostama vaid suhteliselt väike osa elanikkonnast – ainult kohalikku päritolu mehed, samal ajal kui naistel, rääkimata võõramaalastest ja orjadest (kes samuti hangiti võõrsilt), poliitilisi õigusi polnud.⁴ Teisalt on selge, et ei linnriiklus ega Kreeka polistele tüüpiliseks saanud vabariiklik kord ole varaste tsivilisatsioonide võrdluses mingi erand.⁵ Linnriike kujunes paljudes tsivilisatsioonides üle ilma, neid on peetud esmaseks riikluse vormiks,⁶ ja kuigi enamasti on neis valitsenud monar-

hid, on kollektiivseltki juhitud teada nii ühiskonna arengu varasemast kui ka küpsemast faasist.⁷ Muistises Vahemere-ruumis pakuvad head võrdlust Itaalia kogukonnad, teiste seas Rooma, aga ka foiniiklaste rajatud Kartaago, kuigi mõlemal võib vabariikluse kujunemise juures aimata kohaliku arenguloogika kõrval ka Kreeka polise mõju.⁸

Kollektiivse juhtimise ja ulatuslikult kaasa otsuselangetamise juured ulatuvad pea kindlasti inimajaloo väga varajasse faasi – on põhjust arvata, et riikluse-eelsete väikeste kogukondade puhul oli see küllaltki tavapärase ja pealikukesksed tsentraliseeritud mudelid juurdusid pigem sotsiaalse evolutsiooni hilisemas järgus.⁹ Veelgi enam, viima-

³ Varajaste riikide ja tsivilisatsioonide kohta vt.: H. J. M. Claessen, P. Skalnik (Eds.). *The Early State*. Hague, Paris, New York, 1978; G. M. Feinmann, J. Marcus (Eds.). *Archaic States*. Santa Fe, 1998; B. G. Trigger. *Understanding Early Civilizations*. Cambridge, 2003. Traditsiooniliste arusaamade suhtes skeptilisemat vaadet esindavad N. Yoffee. *Myths of the Archaic State. Evolution of the Earliest Cities, States, and Civilizations*. Cambridge, 2005 ja R. E. Blanton, L. Fargher. *Collective Action in the Formation of Pre-Modern States*. New York, 2008, kuid nemadki ei vaidlusta varajaste riikide üldiselt hierarhilist olemust.

⁴ Vt. nt. J. Bleicken. *Die Athenische Demokratie*. Paderborn, München, Wien, Zürich, 1985; S. Hornblower. *The Greek World 479–323 BC (Third Edition)*. London, New York, 2002, lk. 137–140; P. J. Rhodes. *A History of the Classical Greek World 478–323 BC*. Malden, Oxford, Victoria, 2006, lk. 56–62; Hiljutised eestikeelsed ülevaated Ateena demokraatiast leiab: A. Kriiska, M. Kõiv. *Maaailma ajalugu I. Esiaeg, vanaaeg*. Tallinn, 2015, lk. 134–136; S. Zetterberg (Toim.). *Maaailma ajalugu*. Tallinn, 2015, lk. 91–92.

⁵ Kollektiivsetele juhtimismudelitele muistse Lähis-Ida riikides on juhtinud tähelepanu näiteks M. T. Larsen. *The Old Assyrian City-State and its Colonies*. Copenhagen, 1976, lk. 109–223; *idem.*, *The city-states in the early Neo-Babylonian period* – M. H. Hansen (Ed.). *A Comparative Study of Thirty City-State Cultures*. Copenhagen, 2000, lk. 117–127, eriti lk. 83–85; K. R. Veenhof. *Trade, and Politics in Ancient Assur. Balancing of Public, Colonial and Entrepreneurial Interests*. – C. Zaccagnini (Ed.), *Mercati e politica nel mondo antico*. Roma, 2003, lk. 68–118, eriti 73–82; *idem.*, *Ancient Assur. The City, its Traders, and its Commercial Network*. – *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 53, 2010, lk. 39–82 (Assüüria linnriik II aastatuhande algupoolel e. Kr.) ja D. E. Fleming. *Democracy's Ancient Ancestors. Mari and Early Collective Governance*. Cambridge, 2004. Kollektiivse valitsemise kohta varajaste riikide ja eelriiklike kultuuride üleilmses võrdluses vt.: E. Flaig. *Die Mehrheitsentscheidung: Entstehung und kulturelle Dynamik*. Paderborn, München, Wien, Zürich, 2013.

⁶ N. Yoffee. *Myths of the Archaic State. Evolution of the Earliest Cities, States, and Civilizations*, lk. 42–62, eriti 60.

⁷ Linnriikide võrdlevat käsitlust vt.: R. Griffeth, C. G. Thomas (Eds.). *City-State in Five Cultures*. Santa Barbara, Oxford, 1981; D. L. Nichols, T. H. Charlton (Eds.). *The Archaeology of City-States. Cross-Cultural Approaches*. Washington, London, 1997; M. H. Hansen (Ed.). *A Comparative Study of Thirty City-State Cultures*. Copenhagen, 2000; *idem.* (Ed.). *A Comparative Study of Six City-State Cultures*. Copenhagen, 2002.

⁸ Itaalia linnriikide kohta vt. nt.: M. Torelli. *The Etruscan city-state*. – M. H. Hansen (Ed.). *A Comparative Study of Thirty City-State Cultures*, lk. 189–208; T. J. Cornell. *The city-states in Latium*. – M. H. Hansen (Ed.). *A Comparative Study of Thirty City-State Cultures*, lk. 209–228; C. Smith. *Citizenship and community: inventing the Roman republic*. – N. Terrenato, D. C. Haggis. *State Formation in Italy and Greece. Questioning the Neoevolutionist Paradigm*. Oxford, Oakville, 2011, lk. 217–230; N. Terrenato. *The versatile clans: Archaic Rome and the nature of Early City-States in Central Italy*. – N. Terrenato, D. C. Haggis. *State Formation in Italy and Greece*, lk. 231–244. Kartaago kohta: W. Huss. *Geschichte der Karthager*. München, 1985, lk. 458–466; W. Ameling. *Karthago. Studien zu Militär, Staat und Gesellschaft*. München, 1993; S. F. Bondi. *Les institutions, l'organisation politique et administrative*. – V. Krings (Ed.). *La tsivilisatsioon phénicienne et punique. Manuel de recherche*. Leiden, New York, Köln, 1995, lk. 290–303.

⁹ Klassikalised, ehkki vahest mõneti aegunud käsitlused inimühiskonna evolutsioonist on: E. Service. *Primitive Social Organization. An Evolutionary Perspective*. New York, 1962; *idem.*, *Origins of State and Civilization. The Process of Cultural Evolution*. New York, 1975; M. H. Fried. *The Evolution of Political Society. An Essay ▶*

sel ajal on adutud, et riikluse tekkele viinud arengute käsitlemisel pandi pikka aega liigselt rõhku hierarhiate, tsentraliseeritud juhtimise ja seega monarhiate kujunemisele, mida postuleeriti sealgi, kus (enamasti arheoloogiline) tõendusmaterjal sellele ei osuta, ning et tege- likkuses võisid hästi korraldatud ühiskonnad areneda ka kollegiaalsel juhtimisel ja paljusid liikmeid kaasaval moel.¹⁰ Selles raamistikus kogus viimasel sajandivahetusel populaarsust kontseptsioon kahest alternatiivsest arengu- liinist, individualistlikust ja kollegiaalsest, kus esimene viis vastastikku konkureeriva, kaas- kondi moodustava ja ulatuslikke eliidiseseid sõprussidemeid loova ning peamiselt oma grupi huvidest lähtuva ülikonna esiletõusule, teine aga laiemat sotsiaalset huvi arvestavate ühenduste tekkele, kus ülemkiht pidi end näi- tama kogukonna huvide kaitsjana, valitsema konsensuslikult ja sageli kaasama otsusta- misse laiemaidki ühiskonnakihte. Loomuli- kult kaasnes sellega vastavalt individualistliku või kollegiaalse ideoloogia areng.¹¹ Sel moel postuleeritud dihhotoomia paikapidavusest sõltumata (sellest põgusalt allpool, Kreeka arengu kontekstis) osutavad nimetatud sei-

sukohad konsensusliku otsuselangetamise olulisusele inimühiskonna varases arengus.

Kreeka on seega vaadeldav ühena palju- dest linnriiklikest kultuuridest ja sealne vaba- riiklik korraldus haakub kollegiaalse juhtimi- sega erineva arengutasemega ühiskondades üle ilma. Ja ometigi paistab Kreeka erandlik. Riikluseelseid kogukondi kõrvale jättes tuleb mõõnda, et ühestki teisest varajasest tsivili- satsioonist pole teada niivõrd ulatuslikult lihtinimesi kaasavaid riike nagu demokraat- likud polised. Ateena näitel teame, et vaeste kodanike osalus oli seal tagatud määral, millega võrreldavani jõuti hilisemas Lääne tsivilisatsioonis, kui üldse, siis alles 20. sajandi- dil. Tähtsamad küsimused otsustati Ateenas rahvakoosolekul, kohtud ning enamik riigior- ganeid mehitati loosi teel ja neis teenimise eest maksti väikest palka. See andis igale kodanikule, ka kõige vaesemale ja silma- paistmatumale, reaalse võimaluse riigiasjus aktiivselt kaasa lüüa.¹² Ka sõna *dēmokratia* – rahva võim (*dēmos* – rahvas, *kratos* – võim) on mõistagi kreeka päritolu, dokumenteerit- tud alates Ateena hüilgeajast 5. sajandil e. Kr. (edaspidi on kõik daatumid e. Kr.).¹³ Kuigi

► in Political Anthropology. New York, 1967; M. Sahlins. Stone Age Economics. Chicago, 1972; A. W. Johnson, T. Earle. The Evolution of Human Societies: From Foraging Group to Agrarian State. Stanford, 1987. Uue- matest uurimustest vt. T. Earle. Bronze Age Economics. The Beginnings of Political Economies. Boulder, 2002; N. Yoffee. Myths of the Archaic State. Evolution of the Earliest Cities, States, and Civilizations; T. R. Pauketat. Chieftoms and Other Archaeological Delusions. Lanham, New York, Toronto, Plymouth, 2007; samuti viidetes 10 ja 11 osundatud teoseid.

¹⁰ Tähelepanekuid hierarhiate ülemäärase rõhutamise kohta vt. J. W. Eerkens, K. J. Vaughn, J. Kantner. Introduction: The evolution of leadership. – K. J. Vaughn, J. W. Eerkens, J. Kantner (Eds.). The Evolution of Leadership: Transition in Decision Making from Small-Scale to Middle-Range Societies. Santa Fe, 2010, lk. 3–17, eriti 4–6; T. D. Kienlin. Beyond elites: an introduction. – T. D. Kienlin, A. Zimmermann (Eds.). Beyond Elites. Alternatives to Hierarchical Systems in Modelling Social Formations. Bonn, 2012, lk. 15–32. Kollegiaalsuse osa on rõhutanud nt. W. A. Parkinson, L. Galaty. Secondary state in perspective. An integrated approach to state formation in prehistoric Aegean. – American Anthropologist 109, 2007, lk. 113–129; M. Frangipane. Different types of egalitarian societies and the development of inequality in early Mesopotamia. – World Archaeology 39 (2), 2007, lk. 151–176; M. I. J. Davies. Wittfogel's dilemma: heterarchy and ethnographic approaches to irrigation management in Eastern Africa and Mesopotamia. – World Archaeology 41 (1), 2009, lk. 16–35; R. Araque Gonzales. Social organization in nuragic Sardinia: cultural progress without 'elites'. – Cambridge Archaeological Journal 24, 2014, 141–161. Vt. lähemalt selle kohta: M. Köiv. Communities and rulers in early Greece: development of leadership patterns in Euboia and Argolis (12th–6th centuries BC). – T. Kämmerer, M. Köiv, V. Sazonov (Eds.). Kings, Gods and People: Establishing Monarchies in the Ancient World (Alte Orient und Altes Testament 390/4), Münster, 2016, lk. 293–354, eriti 298–310.

¹¹ R. E. Blanton, G. M. Feinman, S. A. Kowalewski, P. N. Peregrine. A dual-processual theory for the evolution of Mesoamerican civilizations. – Current Anthropology 37, 1996, lk. 1–14; G. M. Feinman. The emergence of inequality: a focus on strategies and processes. – T. D. Price, G. M. Feinman (Eds.). Foundations of Social Inequality. New York, London, 1995, lk. 255–279; *idem*, Mesoamerican political complexity: the corporate – network dimension. – J. Haas (Ed.). From Leaders to Rulers. New York *etc.*, 2001, lk. 151–175.

¹² Vt. viide 4.

eelõeldu ei kehti kaugeltki kõigi Kreeka linnriikide kohta – polise kujunemisperioodil juhtisid kogukondi ülikud ja klassikalisel hiilgeajalgi säilitasid (või kujundasid) paljud riigid rikaste ja suursuguste võimu tagava oligarhilise korralduse – polnud tegu üksnes Ateena iseärasusega, sest demokraatlikke riike tekkis pea kogu Kreekas.¹⁴

Selline erandlikkus üleilmses kontekstis nõuab seletust. Loomulikult pidid eeldused selliseks arenguks kujunema enne demokraatlike riikide sündi, küllap peitudes ühiskonnatüübis, kuid ka sellega seotud maailmavaates ja ellusuhtumises. Teisalt näib tõenäoline, ning järgnev arutlus võiks seda kinnitada, et demokraatia teket võimaldanud kaasav ühiskond ja vastav mentaliteet tõid esile ka eetika lahutamatu seose kodanike kollektiivina määratletud riigiga ja löid pinna Aristotelese tõdemusele inimesest kui poliitilisest loomast. Küsimus on seega, kuidas, miks ja millal selline ühiskond kujunes ning mil viisil seostub kreeklaste poliitilisele orienteeritud maailmapilt ühiskonna ja riigi korraldusega.

Varasem areng

Juba tsivilisatsiooni algus Egeuse mere ääres näib naabruses kujunenud Lähis-Ida kõrgkultuuridega võrreldes mõneti erandlik, kuid see erandlikkus ei viita veel klassikalisel hiilgeajal demokraatiani viinud ühiskonnatüübile. Kreea saarel II aastatuhande algupoolel

Knossose rekonstrueeritud trooniruum. Kuigi Knossose väljakaevaja A. Evans pidas pildil olevat istet valitseja (kuningas Minose) trooniks, näib ülimalt ikonograafiliste analoogiate põhjal väga tõenäoline, et tegemist oli preestrinna kultusistmenga. Trooni vastas, sammaste taga, on madal rituaal-bassein, kus preestrinna arvatavasti kümbles. Knossose valitseja esindusruumide kohta meil andmeid pole.

esile tõusnud minoilisele kultuurile (müütilise Knossose kuninga Minose järgi) iseloomulikud paleeriigid – tõenäoliselt linnriigid, sest paleed kerkisid sümbioosis ümbritseva linnaga – pole jätnud jälgi ei kindlustustest, valitsejatest ega monumentaalsetest templitest, mis iseloomustasid nii toonast Mesopotaamiat kui ka Egiptust. Kreea ühiskonna toimimise ja riikide sisekorralduse kohta saame teha vaid arheoloogia andmetel ning lõpuni mõistetamatutel kirjatahvlitel põhinevaid oletusi. Ent kuivõrd toonaste tekstide näol on tegu bürokraatliku dokumentatsiooniga, siis pole kahtlust, et lossid pidasid detailset arvet oma majanduse üle, mis kõi-

¹³ Termin *δημοκρατία* varaseim teadaolev kasutus on nähtavasti Herodotose tõdemus, et seadusandja Kleisthenes kehtestas Ateenas *δημοκρατία* (VI 131.1; vt. ka VI 43.3, et Pärsia väejuht Mardonios kehtestas demokraatiid Väike-Aasia linnades). Herodotos kirjutas tõenäoliselt 5. sajandi kolmandal veerandil ja nimetas 6.–5. sajandi vahetuse sündmusi. Herodotosega umbes samal ajal tähistas toonase Ateena riigikorda sõnaga *δημοκρατία* üks oligarhiliselt meelestatud anonüümne ateenlane (nn. Pseudo-Xenophon „Ateena riigikord“, korduvalt); sõnu *δημοκρατοῦνται* (on demokraatlikud) ning *δημοκρατικὸν* (demokraatlik) kasutas samaaegne Ateena komöödiakirjanik Aristophanes („Acharnlased“ 642; „Ratsanikud“ 952). 5.–4. sajandi vahetusel kirjutanud ajaloolane Thukydides lasi Ateena riigimehel Periklesel kiita Ateena *δημοκρατία*’t aastal 430 peetud kõnes (Thuk. II 35–46; *δημοκρατία* – 37.1).

¹⁴ Varajaste demokraatiide kohta väljaspool Ateenat vt.: W. Robinson. *The First Democracies. Early Popular Government Outside Athens*. Stuttgart, 1997. Aristotelese hinnangul oli demokraatia tema kaasajal levinumgi kui oligarhia („Politika“ 1286 b20–22, vt. ka 1302 a8–9, kus ta luges demokraatiid oligarhiatest stabiilsemaks) ja ka klassikaliste poliste monumentaalse inventariloendi autorid (M. H. Hansen, T. H. Nielsen (Eds.). *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford, 2004, lk. 84; vt. ka M. H. Hansen. *Polis. An Introduction to the Ancient Greek City-State*. Oxford, 2006, lk. 112) identifitseerisid 4. sajandi kontekstis demokraatlikke poliseid rohkem kui oligarhilisi. Demokraatia püsimise kohta Makedoonia ülemvõimu ajal vt. J. Ober. *The Rise and Fall of Classical Greece*. Princeton, Oxford, 2015, lk. 306–314.

Aerofoto Mückeene kindlust. Esiplaanil on Lövivärv. Valitseja trooniruum paistab heleda ruuduna kindluse kõrgemas nurgas.

gist erinevustest hoolimata viitab sarnasustele Lähis-Ida riikidega, vähemalt majanduse valdas.¹⁵ Aastatuhande jagu hilisemast klassikalisest kõrgajast pole seevastu teada ei paleesid ega bürokraatlikult reguleeritud majandust, mis viitab suurele erinevusele nende ajajärgude ühiskonnakorralduse vahel. Seda täiendab veel tõik, et nagu minoilised kirjatahvlid (nn. lineaarkiri A) tõendavad, ei kõnelnud Kreeta toonased asukad kreeka keelt ega kuulunud seega kreeklaste hulka.¹⁶ Kas ja kui palju klassikaline Kreeta oma kaugelt ja etniliselt erinevalt eelkäijalt mõjutusi sai, jääb meile saladuseks.

Ka siis, kui juba varem Mandri-Kreekat asustanud kreeklaste esivanemad 15. sajandil Kreeta saare vallutasid ja minoilise kultuuri paljud jooned üle võtsid, ei omandanud nende riiklus ja ühiskond veel klassikalisele tsivilisatsioonile omast ilmet. Linnriikidest toonases Kreekas (15.–13. sajand) pole põhjust rääkida, sest kuigi massiivselt kindlustatud paleede (tuntuim nende seas Mückeene) ümber arenesid asulad, jäid need kindlustega võrreldes tagasihoidlikuks ja olid kindlalt paleeadministratsiooni võimu all. Kreetalastelt üle võetud ja kreeka keelele mugandatud kirja kaudu teame, et valitsejad võtsid omaks

¹⁵ Minoilise ühiskonna kohta vt.: J. Driessen, I. Shoep, R. Laffineur (Eds.). *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan Palaces.* (Aegeum 23) Austin, 2002; S. W. Manning. *Formation of the Palaces.* – C. W. Shelmerdine (Ed.). *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age.* Cambridge, 2007, lk. 105–120; J. G. Younger, P. Rehak. *Minoan Culture. Religion, Burial Customs, and Administration.* – C. W. Shelmerdine (Ed.). *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age.* Cambridge, 2007, lk. 165–185; D. Nakassis, M. L. Galaty, W. A. Parkinson. *State and Society.* – E. H. Cline. *The Oxford Handbook of Bronze Age Aegean (ca. 3000–1000 BC).* Oxford, 2010, lk. 239–250; K. Vastehuyse. *Centralisation and the political institution of Late Minoan IA Crete.* – N. Terrenato, D. C. Haggis. *State Formation in Italy and Greece,* lk. 61–74. Minoilise ühiskonna toimimist on raske mõista muu hulgas ka seetõttu, et kuigi paleed viitavad võimu tsentraliseerimisele, pole valitsejat võimalik arheoloogiliselt tuvastada – pole ühtki kindlat valitseja kujutist, ühemõtteliselt valitsejaga seostatavat ruumi paleedes või valitseja hauda. See on pannud mõned asjatundjad kahtlema minoilise monarhia osas ja oletama, et paleed olid eliidi kollektiivse võimu all: J. Driessen. 'The king must die.' Some observations on the use of Minoan court compounds. – J. Driessen, I. Shoep, R. Laffineur (Eds.). *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan Palaces,* lk. 1–13; Y. Hamilakis. Too many chiefs? Factional competition in Neopalatial Crete. – J. Driessen, I. Shoep, R. Laffineur (Eds.). *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan Palaces,* lk. 179–205. Äsjase eestikeelse ülevaate minoilisest ühiskonnast leiab: A. Kriiska, M. Kõiv. *Maailma ajalugu I. Esiaeg, vanaaeg,* lk. 71–74.

¹⁶ Keel, mida toonased kreeklased kõnelesid, on meile tundmatu ja lineaarkirja A tekstid seetõttu arusaamatud. Kui mandrilt tulnud kreeklased 15. sajandil Kreeta vallutasid, mugandasid nad kreeklaste kirja kreeka keelele, kujundades nii lineaarkirja B, mis on seega kreeka keelne ja mille Michael Ventris Teise maailmasõja järel dešifreeris (vt.: J. Chadwick. *The Decipherment of Linear B.* Cambridge, 1970; *idem,* *Linear B and Related Scripts.* Berkeley, Los Angeles, 1989).

bürokraatlikult kontrollitud paleemajanduse. Teame suure tõenäosusega sedagi, et losse valitsesid monarhid, tõenäoliselt aristokraatliku sõjalise kaaskonna toel.¹⁷ Kujunenud ühiskonnatüüp oli minoilisest Kreetast kahtlemata erinev, mida tõendavad monumentaalsed kindlustused ja muudki ebakreeatlikult sõjakad jooned, kuid vähemalt sama erinev oli see ka hilisemast klassikalisest Kreekast. Toonased riigid meenusid varasemast ehk rohkemgi bürokraatlikult korraldatud Lähis-Ida monarhiad.

Murrang saabus suurte vapustustega 12. sajandil, kui Egeuse pronksiaegne tsivilisatsioon mitmete Ees-Aasia riikidega sarnaselt kokku varises.¹⁸ Järgnevatil sajandeil, nn. varajasel rauaajal (11.–9. sajand), olid lossid varemeis, kirjakasutus ununenud, elanikkond drastiliselt kahanenud ja ühiskond varasemast märgatavalt vaesem. Kirjatekstide puudusel tunneme seda ajajärku ainult arheoloogia

põhjal (siit ka sageli kasutatav nimetus – tume või pime ajajärk), kuid sellest hoolimata pole kahtlust, et ühiskonnatüüp tegi läbi olulise muutuse.¹⁹ Kui kreeklaste kogukonnad 8. sajandil uuesti jõukust kogusid ja nende ajalugu foiniiklastelt üle võetud tähestiku (alfabeedi) vahendusel kirjalike allikate valgusse tõusis, oli taas kujunev riiklus ja ühiskonnapiir eelnenud pronksiajast üsna erinev. Siit alguse saanud arhailisel perioodil (8.–6. sajand) võime rääkida kujunevatest polistest ja näha selgeid märke kultuurist, mille omamoodi kulminatsioon saabus klassikalisel hülgeajal. See areng toimus tihedais sidemeis Lähis-Ida riikide ning kultuuridega, ning Kreeka polised moodustasid osa kogu Vahemere-ruumis õilmitsenud linnriiklikest kultuuridest, kuid sümbioos ja vastasmõjud ei välistanud Kreeka ainulaadsust, mille ühele aspektile – tavatult demokraatlikule riiklusele – sai eespool osutatud.

¹⁷ Nn. Mükeene perioodi sotsiaalse ja poliitilise korralduse kohta vt.: K. Kilian. The emergence of wanax ideology in the Mycenaean palaces. – Oxford Journal of Archaeology 7, 1988, lk. 291–302; L. Schofield. The Mycenaean. London, 2007, lk. 76–101; B. E. Burns. Mycenaean Greece, Mediterranean Commerce, and the Formation Identity. Cambridge, 2010, lk. 105–129; R. D. Fitzsimons. Monumental Architecture and the Construction of the Mycenaean state. – N. Terrenato, D. C. Haggis. State Formation in Italy and Greece, lk. 75–134. Peavoolest erinevalt on T. Schmitt. Kein König im Palast. Heterodoxe Überlegungen zur politischen und sozialen Ordnung in der mykenischen Zeit. – Historische Zeitschrift 288, 2009, 281–346 näinud toonaseid paleesid mitte monarhide residentside, vaid aristokraatliku eliidi ühisvaldustena.

¹⁸ 12. sajandi algul kogu Vahemere idaosa tabanud ja Kreeka riikidele lisaks ka Hetiidi impeeriumi ning mitmed Vahemere idaranniku keskused hävitanud kriisi põhjus pole teema põhjalikust uurimisest hoolimata selge. Terve Vahemere idaranniku kohta vt.: A. E. Killebrew, G. Lehmann (Eds.). The Philistines and Other „Sea Peoples“ in Text and Archaeology. Atlanta, 2013; M. Liverani. Ancient Near East. History, Society and Economy. London, New York, 2014, lk. 381–400; E. H. Cline. 1177 B.C. The Year Civilization Collapsed. Princeton, 2014; konkreetset Egeuse piirkonna kohta: S. Deger-Jalkotzy. Diskontinuität und Kontinuität: Aspekte politischer und sozialer Organisation in mykenischer Zeit und in der Welt der Homerischer Epen. – D. Musti et al. (Eds.) La transizione dal miceneo all'altro arcaismo. Dal palazzo alla città. Roma, 1991, 35–66; *idem*, The post-palatial period of Greece: an Aegean prelude to the 11th century B.C. in Cyprus. – V. Karageorghis (Ed.) Proceedings of the International Symposium Cyprus in the 11th Century B.C. Nicosia, 1994, 11–30; *idem*, Decline, destruction, aftermath. – C. W. Shelmerdine (Ed.) The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age. Cambridge, 2007, 387–415; O. Dickinson. The Aegean from Bronze Age to Iron Age. Continuity and Change Between the Twelfth and Eighth Centuries BC. London, New York, 2006, lk. 24–78; J. Hall. A History of the Archaic Greek World ca. 1200–479 BCE. Malden, Oxford, Carlton, 2007, lk. 41–66; R. Osborne. Greece in the Making, 1200–479 BC. Second Edition. London, New York, 2009, lk. 35–51; J. Bintliff. The Complete Archaeology of Greece. From Hunter-Gatherers to the 20th Century AD. Malden, Oxford, Chichester, 2012, lk. 209–211; I. S. Lemos. Communities in transformation: an archaeological survey from the 12th to the 9th century BC. – Pharos 20, 2014, lk. 161–191.

¹⁹ Vt.: I. S. Lemos. The Protoegeometric Aegean. The Archaeology of Eleventh and Tenth Centuries BC. Oxford, 2002; *idem* (viide 18); O. Dickinson. The Aegean from Bronze Age to Iron Age; S. Deger-Jalkotzy, I. Lemos (Eds.). Ancient Greece: from the Mycenaean Palaces to the Age of Homer. Edinburgh, 2006; J. Bintliff. The Complete Archaeology of Greece, lk. 209–233; Omaenda vaadet selle ajajärgu arengudünaamika kohta olen avanud ja põhjendanud: M. Kõiv. The socio-political development of the Dark Age Greece: a comparative view. – T. R. Kämmerer (Ed.). Ideologies and Society. Comparative Studies in the Ancient East-Mediterranean Cultures. (Alte Orient und Altes Testament 390/1), Münster, 2011, 153–191; *idem* (viide 10).

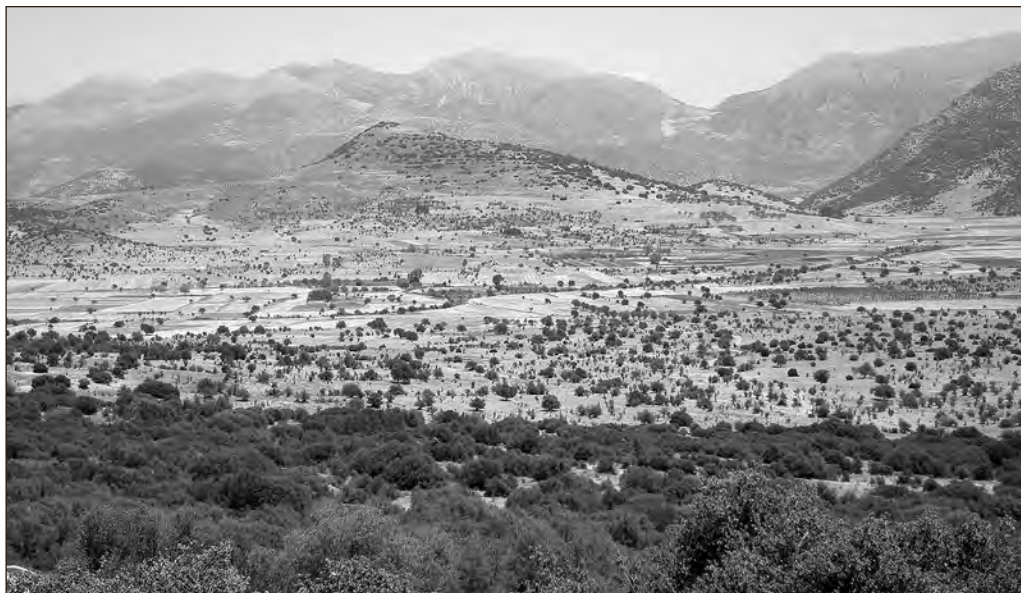
Balkani-Kreeka tähtsamad polised arhailisel ajal.

Arhailised ja klassikalised polised

Kreeka poliitilise korralduse ja mentaliteedi mõistmiseks tuleb silmas pidada kahte olulist joont: riikide väiksust ja minu hinnangul ka ühiskonna suhtelist egalitaarsust nende kujunemisperioodil. Varajase rauaaja üsna vaestest kogukondadest välja kasvanud poliste territoorium piirdus tavaliselt väikese oru või selle osaga (vt. kaarti ja illustratsiooni). Möödunud kümnendil valminud linnrii-

kide inventariloendi autorite hinnangul jäi „normaal-polis“ 100 ruutkilomeetri piisesse (võrdluseks: Tallinna linna territoorium on Vikipeedia andmeil 159 km² ja Harju maakonnal 4333 km²; Harjumaa mahutaks seega lahedalt 43 „normaal-polist“).²⁰ Kodanikkond – see on kohalikud vabad mehed – koos oma pereliikmetega ei ületanud sellises kogukonnas enamasti paari tuhande piiri. 500-ruutkilomeetrine (see on poole Hiiumaa suurune) ja kümne tuhande kodanikuseisusest elani-

²⁰ M. H. Hansen, T. H. Nielsen (Eds.). An Inventory of Archaic and Classical Poleis, lk. 70–73, kinnitades juba varem E. Ruschenbuschi poolt (Die Zahl der griechischen Staaten und Arealgröße und Bürgerzahl der Normalpolis. – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 59, 1985, 253–263) välja öeldud seisukohta.

Orchomenos Arkaadias (vt. kaarti kõrvallehel). Linn paiknes pildi keskel oleva künka nõlval, mille tipus kõrgus akropol. Polis tervikuna hõlmas kahte tasandikku, millest üks jääb esiplaanile ja teine linnakünka taha, enne taamal kõrguvald mägesid. Suurem osa polise territooriumist, mida on hinnatud vahemikku 145–230 km², mahub seega juuresolevale pildile. Nagu pindala osutab, oli Orchomenos keskmisest pisut suurem linnriik. Elanikkonna suurus lubab hinnata tõsiasia, et pärslaste vastu peetud Plataia lahingus 479. aastal osales 600 Orchomenose hopliiti (Herodotos IX 28.4). Kui oletada, et see moodustas 1/3 Orchomenose hopliidiväest, siis tuleks arvestada 900 hopliidiga, millele lisanduks teadmata hulk vaesemaid kodanikke. Kuni 1500 kodanikku (koos pereliikmetega kuni 5000 kodanikuseisusest asukat) näib seega tõenäolise oletusena. Orjade ja muude mittekodanike arvust ei tea me midagi. Autori foto.

kuga (see on umbes 3000 kodanikuga) polis oli Kreeka mõistes juba suur riik ja sõjaliselt tugev jõud. Tervet maakonda hõlmav Ateena (u. 2500 km²) ja kahte suurt maakonda valitsev Sparta (u. 8400 km²) olid selgelt erandlikud ja tõusid oma suure inimjõu tõttu ka tõeliste „superpoliste“ staatusesse.²¹ Mitmed suuremad linnriigid, teiste seas ka Sparta, olid algselt väiksemad ja saavutasid oma mõõtmed teiste kogukondade alistamise teel.²²

Kreeka maastikust tulenevalt hõlmasid paljude poliste territooriumist olulise osa

põlluharimiseks sobimatud mäed ja elanikkond kontsentreerus kitsakesele tasandikule, mille jalgsi läbimine võttis aega vaevalt paar tundi, kui sedagi. Sellise kogukonna keskuse moodustas enamasti suurema küla või väikelinna mõõtu asula, mille asukate enamus elatus oma maatükkide harimisest tasandikul ja karjakasvatusest mäeveergudel. Hari-miskõlbulikkul maad oli piiratud ja, nii palju kui arhailisest ning klassikalisest ajast pärit arvanded hinnata lubavad, jagunes see paljude väikevalduste vahel.²³ Nii jäi vähe võimalusi rikkuste kontsentratsiooniks ja

²¹ Ateena ja Sparta riikide pindala olen võtnud: M. H. Hansen, T. H. Nielsen (Eds.). *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, lk. 72.

²² Sparta vallutuste kohta vt.: M. Kõiv. *Ancient Tradition and Early Greek History. The Origins of States in Early-Archaic Sparta, Argos and Corinth*. Tallinn, 2003, lk. 69–140; N. M. Kennell. *Spartans. A New History*. Malden, Oxford, Chichester, 2010, lk. 26–43; eesti keeles M. Kõiv. *Kaosest sünnib kord: ajaloolisest mälestusest Spartas*. – *Tuna* 2013, nr. 3, lk. 11–13; A. Kriiska, M. Kõiv. *Maailma ajalugu I. Esiaeg, vanaaeg*, lk. 118–119.

²³ Varasemad andmed tulevad Herodotose teadetest poliste vägede suuruse kohta Pärsia sõdade ajal, 5. sajandi algul: nt. 5000 raskeltrelvastatud jalameest Korintosest (IX 28) või 8000 raskeltrelvastatud jalameest Naxoselt (V 30.4). Varasemast teame vaid üht geograaf Straboni nimetatud raidkirja ühest Eretreia riigi pühimust, mille järgi pidustusrongkäigus olevat osalenud 60 sõjakaarikut, 600 ratsameest ja 3000 raskeltrelvastatud jalameest ▶

seega muust kogukonnast tugevalt eristuva ülikonna esiletõusuks, vähemalt seni, kuni väikeomanikud säilitasid majandusliku ja isikliku sõltumatuse.

Õeldu ei tähenda muidugi ülemkihi puudumist. Arheoloogia andmed näitavad jõukamate olemasolu läbi kogu varajase rauaaja ja rikkad matused kinnitavad ülikonna senisest jõulisemat esiletõusu 8. sajandil. Järgnenud arhailisel perioodil kujundas ülemkiht, paljuski ida luksuslikku stiili matkides, kreeka aristokraatiale omased rafineeritud kombed (vt. allolevaid illustratsioone).²⁴

Loomulikult pärinesid ülemkihi seast poliste liidrid. Pole kahtlust, et aristokraa-

tiale kuulusid keskmisest suuremad maavaldused, kuigi ei maatükkide suurus ega maaomandi kontsentreerumise mehhanismid ole kindlalt teada. On ka üsna kindel, et ülemkiht püüdis kaaskodanike arvel enda rikkust kasvatada ning vaesemaid ja viletsamaid oma võimu alla saada. Ateena puhul kuuleme, et paljud lihtkogukondlased langesid võlaorjusse, millega kaasnes oht saada võla katteks võõrsile müüdnud,²⁵ ja võib arvata, et sellesarnane saatus ähvardas teistegi poliste vaesemaid elanikke.²⁶ Ent põhjustel, millest põgusalt allpool, säilitasid kodanikustaatuses väikeomanikud enamasti sõltumatuse. Pole andmeid kogukonnasisestest sõltuvussi-

Aristokraatlik pulmastseen 6. sajandi algusest. Loomakujutised pulmastseeni all reedavad tugevat idamaade mõju.

Sümposionistseen 5. sajandi esimesest poolest. Sümposioonil külitamine, mis juurdus Kreekas 7. sajandil, on idast üle võetud komme.

► (Strab. X 1.10). Eretria oli küll keskmisest märksa suurem linnriik, kuid sellegipoolest väärrib sõjameeste hulk tähelepanu, viidates keskmise jõukusega ja rikaste kodanike suurele arvule. Herodotose andmed viitavad veelgi suuremale kodanike hulgale pindalühiku kohta.

²⁴ Vt.: O. Murray. *Early Greece*. Sussex, New Jersey, 1980, lk. 192–208; I. Morris. *Archaeology as Cultural History. Words and Things in Iron Age Greece*. Malden, Oxford, 2000, lk. 178–185.

²⁵ Kindlaim tõend tuleb varajase 6. sajandi Ateena poeedilt ja riigimehelt Solonilt, kes väitis, et ta oma seadustega „vabastas maa“ ja tõi võõrsilt tagasi need, kes olid sinna võlgade eest pagunud või orjaks müüdnud (fr. 33 West). Hilisematest antiikallikatest kirjeldasid toonast olukorda Aristotelese „Ateena riigikord“ 2, ja Plutarchose „Solon“ 13. Vt. selle kohta nt. P. B. Manville. *The Origins of Citizenship in Ancient Athens*. Princeton, New Jersey, 1990, lk. 110–123; K.-W. Welwei. *Athen von neolithischen Siedlungsplatz zur archaischen Großpolis*. Darmstadt, 1992, lk. 150–161; G. E. M. De Ste Croix. *Athenian Democratic Origins and Other Essays*. Oxford, New York, 2004, lk. 109–127; H. van Wees. *Mass and elite in the Solon's Athens: the property classes revisited*. – J. H. Blok, A. P. M. H. Ladrinois (Eds.). *Solon of Athens. New Historical and Philological Approaches*. Leiden, Boston, 2006, lk. 351–389, eriti 378–381; J. Bintliff. *Solon's reforms: an archaeological perspective*. – J. H. Blok, A. P. M. H. Ladrinois (Eds.). *Solon of Athens. New Historical and Philological Approaches*. Leiden, Boston, 2006, lk. 321–333, eriti 328–331; R. Osborne. *Greece in the Making*, lk. 208–213; M. Stahl, U. Walter. *Athens*. – K. Raaflaub, H. van Wees (Eds.), *A Companion to Archaic Greece*. Malden, Oxford, Chichester, lk. 143–145.

²⁶ Vt.: H. van Wees. *The Mafia of early Greece. Violent exploitation in the seventh and sixth centuries BC*. – K. Hopwood (Ed.). *Organised Crime in Antiquity*. Duckworth, 1999, lk. 1–51.

demete laialdasest juurdumisest, mis meenutaks Rooma ühiskonnast tuntud patrooni ja kliendi vahekorda või hilisemat suhet feodaalisanda ja talupoja vahel. Nii palju kui teada, ei kujunenud ka Rooma klannide (*gens*, mitmuses *gentes*) sarnaseid tsentraliseeritud ja hierarhilisi sugulusstruktuure, mille kaudu juhtiv aristokraatlik perekond kontrollis ulatuslikku eriaastmelist sõltlaskonda vabadest ja poolvabadest inimestest orjadeni välja.²⁷ Kuigi ka Kreeka poliste kodanikud jagunesid sageli formaalsuguluslikesse struktuurüksustesse (suurem allüksus tuntud kui füülid – *phylē* – ja selle väiksem osa kui *genos* – suguvõsa), pole andmeid ei nende tsentraliseeritusest ega sõltuvussuhete sanktsioneerimisest nende läbi.²⁸ Kreeka polises olid majapidamised reeglina iseseisvad ja sõltuv tööjõud hangiti väljastpoolt.²⁹ Mõned riigid, näiteks Sparta, surusid naaberalade elanikud pärisorjust meenutavasse staatusesse, kuid need sõltlased ei pärinenud valitsevast kogukonnast

Põllutööstseen 6. sajandi teisest poolest. Kas kujutatud on oma pere või orjadega koos töötavat talupoega-väikeomanikku või suurmaavaldaja põllul töötavaid orje, jääb meile paraku mõistatuseks.

ja jäid loomulikult edaspidigi sellest välja.³⁰ Enamik poliseid aga kasutas võõrsilt ostetud või röövitud orje, kes pärinesid kas muude kreeka kogukondade liikmete või teiste rahvaste seast.³¹ Kuigi enamik orje töötas rikaste ja suursuguste majapidamistes, näitavad talupojataustaga poeedi Hesiodose (7. sajand) värsid selgelt, et ka väikeomanikust põllumehe jaoks oli orjapidamine vara-

²⁷ Vt. nt. N. Terrenato. The versatile clans: Archaic Rome and the nature of Early City-States in Central Italy. Terrenato, kes näeb Rooma riigi teket suuresti võimu kehtestamisena klanniliidrite poolt.

²⁸ Võime vaielda, kas tegemist on polise tekkel kunstlikult kujundatud moodustistega (D. Roussel. Tribu et cité. Paris, 1976; F. Bourriot. Recherches sur la nature du *genos*. Lille, 1976) või, mis näib mulle tõenäolisem, varasemate lõtvade (formaal)sugulusühenduste mugandustega polise-konteksti (vt. K. W. Welwei. Ursprünge genossenschaftlicher Organisationsformen in der archaischen Polis. – Saeculum 39, 1988, lk. 12–23; W. Donlan. The Pre-State Community in Greece. – Symbolae Osloenses 64, 1989, lk. 5–29; P. Funke. Stamm und Polis. Überlegungen zur Entstehung der griechischen Staatenwelt in der „Dunklen Jahrhunderten“. – J. Bleiken (Hrsg.). Colloquium aus Anlass des 80. Geburtstages von Alfred Heuss. Kallmünz, 1993, lk. 29–48; H.-J. Gehrke. Ethnos, Phyle, Polis. Gemäßigt unorthodoxe Vermutungen. – P. Flensted-Jensen, T. H. Nielsen, L. Rubinstein (Eds.). Polis and Politics. Studies in Ancient Greek History. Copenhagen, 2000, lk. 159–176), kuid miski ei viita, et need struktuurüksused andnuks liidritele võimu paljude alamate üle.

²⁹ Vt. selle kohta allpool, viimases alapeatükis.

³⁰ Spartalaste kogukond (Sparta polis sõna otseses mõttes) paiknes Lakoonika maakonna põhjaosas, kuid spartalased vallutasid hiljemalt 8. sajandil kogu Lakoonika ja sajandi lõpul ka naabermaakonna Messeenia; osa Lakoonika ja suur osa Messeenia elanikest muudeti Sparta kodanike – spartiaatide – maid harivateks pärisorjadeks. (Vt. viide 22; heloodi staatus kohta vt.: J. Ducat. Les Hilotes (BCH supplement 20). Paris, 1990; H. van Wees. Conquerors and serfs: wars and forced labour in archaic Greece. – N. Luraghi, S. E. Alcock (Eds.). Helots and Their Masters in Laconia and Messenia. Histories, Ideologies, Structures, Cambridge, Massachusetts, London, 2003, lk. 33–80; N. Luraghi. Helotic slavery reconsidered. – A. Powell, S. Hodkinson (Eds.). Sparta. Beyond the Mirage. Swansea, London, 2002, lk. 227–248, eriti 240–241; viimane oletab, antiikpärimust minu meelest alusetult vaidlustades, et Lakoonika heloodid olid pärisorisessa staatusesse surutud alamklassid; kuid keegi ei vaidlusta tõsiasja, et heloodid jäid välja Sparta poliitilisest kogukonnast.)

³¹ Orjuse kohta arhailises Kreekas vt.: F. Gschnitzer. Griechische Sozialgeschichte. Wiesbaden, 1981, lk. 28–33; W. Beringer. 'Servile statuses' in the sources for early Greek history. – Historia 31, 1982, lk. 13–32; T. Rihll. War, slavery and settlement in early Greece. – J. Rich, G. Shipley (Eds.). War and Society in the Greek World. London, New York, 1993, lk. 77–107; E. Harris. Homer, Hesiod, and the 'origins' of Greek slavery. – Revue des Études Anciennes 114, 2012, lk. 345–366; K.-W. Welwei. Herren und Sklaven in archaischen und klassischen Griechenland. Überlegungen zum ihrem wechselseitigen Verhältnis. – E. Hermann-Otto (Hrsg.), Antike Sklaverei. Darmstadt, 2013, lk. 147–173, eriti 147–149.

Varaseim hopliidifaal-
lanksi kujutis nn.
Chigi vaasilt 7. sajandi
keskpaigast. Vaas on
stiili järgi otsustades
maalitud Korintose
meistri poolt, kuid on
leitud ühest etruski
ülilukhuuast Itaalias.

jasest ajast peale endastmõistetav.³²

Nii tegutsesid aristokraadid ja lihtkogukondlased sotsiaalsete erinevuste kiuste majanduslikult üsna iseseisvatena üksteise kõrval ja kasutasid sarnaselt orjatööd, mis asendas paljudele teistele ühiskondadele tüüpilist oma alamkihi ekspluateerimist vägevamate poolt. Kreeka ülikupered olid lihtkogukondlastest küll rikkamad, nende maavaldused suuremad ning majapidamistes töötas rohkem orje, kuid nii palju kui teada, polnud väikeomanike enamik ülemkihist otseselt majanduslikult sõltuv.

Majandusliku iseseisvusega kaasnes sarnane kaal kogukonna kaitsel. Poliste omavahelised suhted olid sageli vaenulikud. Harimiseks sobiva maa nappusel puhkesid naabrite vahel tülid piirialade pärast, mis tingis püsiva sõjalise valmisoleku koos tarvidusega panna välja võimalikult palju võitlusvõimelisi mehi.

Hästi relvastatud ja motiveeritud sõjameeste hulk muutus eriti oluliseks 7. sajandil, mil kreeklaste peaaegu standardse lahingutaktikana kujunes välja nn. hopliidifaalank – raskelt relvastatud jalameeste ehk hopliitide (*hoplon* – jalamehe ümmargune kilp, aga ka kaitserüü; *hoplitēs* – hoplonikandja) pikkades sirgetes viirgudes lahingurivi. Mida rohkem võitlusvõimelisi mehi polis oma faalanksisse mobiliseeris, mida pikem ja sügavam (rohkematest viirgudest koosnev) oli faalanksi ning mida paremad olid meeste relvastus ja võitlustahe, seda suurem oli lootus edule. Faalanksi põhimassi aga moodustasid väikemaapidajad, kui olid piisavalt jõukad hankimaks hopliidi küllalt kallist varustust: kilpi, kiivrit, turvist, oda ja mõõka.³³ Aristokraadid tulid lahinguväljale tavaliselt ratsa ja võisid edu järel vaenlast ka ratsa jälitada, ent kuna võitluse otsustas faalanksi, siis kohustus au ja

³² Hesiodos esitas end oma didaktilises poeemis „Tööd ja päevad“ küllalt heal järjel põllumehena, kes sellegipoolest pidi tööd rügama peletamaks ähvardavat vaesust. Samas töötas tema majapidamises vähemalt üks „ostetud naine“ (405–406) ja täpsustamata hulk meesorje (δμῶες; 459, 470, 502, 573, 608, 776). Nende staatuse kohta vt. lähemalt allpool, viites 81. Raske töö ja orjade käsutamise kombinatsioon teeb tema sotsiaalse positsiooni mõistmise keeruliseks: Hesiodost on kirjeldatud kui talupoega (P. Millett. Heisod and his world. – Proceedings of the Cambridge Philological Society 210, 1984, lk. 84–115), jõukat farmerit (V. D. Hanson. The Other Greeks. The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization. New York, 1995, lk. 93–107) või väikemõisnikku (H. van Wees. Farmers and hoplites: models of historical development. – D. Kagan, G. F. Viggiano (Eds.). Men of Bronze. Hoplite Warfare in Ancient Greece. Princeton, Oxford, 2013, lk. 222–255, eriti 226–229). Samas eristas ta end selgelt polises kohut mõistvatest aristokraatlikest „pealikest“ (*basilees*).

³³ Meil puuduvad kindlad andmed keskmise hopliitide sotsiaalse staatuse kohta arhailisel perioodil (näiteks van Wees (viide 30) loeb neid selgelt ülemkihi hulka), kuid nagu Herodotose andmed Pärsia sõdade kohta osutavad (vt. viide 23), olid toonased hopliidiväed sedavõrd suured, et pidid koosnema üsna laia ühiskonnakihi esindajaist.

seisus neidki vaesemate kaaskodanike kõrval jalameestena ühtses rivis kaasa lööma.³⁴ Pole raske näha, kuidas see asjaolu tõstis – või kinnitas – lihtkogukondlaste iseteadvust ja kaalu ühiskonnas, ühtlasi seades polise turvalisuse otsesesse sõltuvusse võimalikult paljude liikmete võitlusvõimest ja heast tahtest. Kes kogukonda kaitses, pidi saama ka asjade üle otsustada. Seetõttu moodustus poliitiline kogukond – kodanikkond – traditsiooniliselt kui mitte kõigist, siis vähemalt suurest osast vabadest kohalikest meestest (ja enamik kohalikke mehi olid vabad). Talupoegade võimalik laostumine aga ähvardas polise võitlusvõimet ja talupojad olid sõjaliselt piisavalt tugevad kaitsmaks oma majanduslikku ning ühiskondlikku positsiooni.

Sellistes piiratud sotsiaalsete erinevustega väikestes kogukondades, mille julgeolek sõltus kogukonnaliikmete ühisest tahtest ja kus aristokraatidel polnud riigi kaitsel põhimõtteliselt suuremat kaalu kui talupoegadel (praktikas neil ilmselt mõneti suurem roll siiski oli, sest parem relvastus ja väljaõpe tegid neist tõhusamad võitlejad ka faalanksi ridades), pidid ülemkihi seast pärit juhid väikeomanike taht paratamatult arvesse võtma. Liiatigi polnud aristokraatlikud pered kaugeltki üksmeelsed, vaid konkureerisid poliitilise mõju pärast, milleks vajasisid ka vaesemate

kaaskodanike toetust. Loomulikult oli pilt reaalsuses märksa keerulisem, kui siintoodud üldistus seda edasi annab. Aristokraatlik eliit püüdis vaesemaid mehi nii majanduslikult kui ka poliitiliselt allutada; poliste sisekorralduses oli kindlasti olulisi erinevusi ja mõnelgi pool suutis ülemkiht või osa sellest kogukonna vähemalt mõneks ajaks enda võimu alla saada.³⁵ Kuid üldiselt sai üsna endastmõistetavaks asjade ühine avalik otsustamine rahvakoosolekul. Polise piiratud territoorium ja kogukonnaliikmete suhteline vähesus löid selleks ka reaalsed võimalused – enamik kodanikke elas niikuinii keskses asulas, kus koosolekuid peeti, ja ka äärealadelt keskusse tulek võttis vaevalt üle tunni (suuremates polistes ehk paar-kolm tundi).

Loomulikult etendasid koosolekutel juhtrolli ülemkihi seast pärit liidrid. Kuid nad pidid oma paremust teiste ees tõestama, kummutama oponentide argumendid avalikus debatis ega saanud oma taht kehtestada, ilma et kodanike enamus seda vähemalt vaikimisi, aga enamasti ilmselt koosoleku ühisusega heaks poleks kiitnud. Selliselt kajastub see varajases kreeka luules, näiteks viimasel ajal enamasti 7. sajandisse dateeritavates Homerose eepostes,³⁶ kus rahvas (*damos*) esineb otsuseid langetava instantsina ja pealike vaidlused toimuvad koosolekul rahva silme

³⁴ Hopliidivõitluse ja selle sotsiaalse mõju kohta vt. A. Andrewes. *The Greek Tyrants*. London, 1956, lk. 31–38; I. B. Salmon *Political hoplites?* – *Journal of Hellenic Studies* 97, 1977 84–101; O. Murray. *Early Greece*, lk. 120–131; H. van Wees. *Greek Warfare. Myths and Realities*. London, 2004, lk. 47–60, 153–197; K. Raaflaub. *Homeric Krieger, Protohopliten und die Polis. Schritte zur Lösung alter Probleme*. – B. Meissner, O. Schmitt, M. Sommer (Hrsg.). *Krieg – Gesellschaft – Institutionen. Beiträge zur eine vergleichende Kriegsgeschichte*, Berlin, 2005, lk. 229–266; P. Krentz. *Warfare and Hoplites*. – A. H. Shapiro (Ed.). *The Cambridge Companion to Archaic Greece*. Cambridge *etc.*, 2007, lk. 61–84; J. M. Hall. *A History of the Archaic Greek World ca. 1200–479 BCE*. Malden, Oxford, Carlton, 2007, lk. 155–170; J. Brouwers. *Hencemen of Ares: Warriors and Warfare in Early Greece*. Rotterdam, 2013, lk. 72–103. Varasemast seisukohast, mis nägi hopliiditaktika tulekut 7. sajandi keskpaiku aset leidnud kiire murranguna („hopliidirevolutsioon“ – vt. Andrewes, *loc. cit.*; Salmon *loc. cit.*; Murray *loc. cit.*), on viimasel ajal loobunud, tõdedes, et tõenäoliselt oli tegu pigem järkjärgulise arenguga (J. Latacz. *Kampffaranäse, Kampfdarstellung und Kampfwirklichkeit in der Ilias, bei Kallinos und Tyrtaios*. München, 1977; van Wees, *loc. cit.*; Raaflaub, *loc. cit.*; Hall, *loc. cit.*).

³⁵ Poliitiliste olude kohta arhailistes polistes vt. nt.: S. Forsdyke. *Exile, Ostracism, and Democracy. The Politics of Expulsion in Ancient Greece*. Princeton, Oxford, 2005, lk. 30–78; M. Kõiv. *Basileus, tyrannos* and polis: the dynamics of monarchy in Early Greece. – *Klio* 98, 2016, lk. 1–89, eriti 28–64; sisevõitluse kohta klassikalise perioodi polistes vt. H.-J. Gehrke. *Stasis. Untersuchungen zu den inneren Kriegen in den griechischen Staaten des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.* (Vestigia 35). München, 1985.

³⁶ Kuigi möödunud sajandil pikaks ajaks juurdunud dateeringul 8. sajandi keskpaika ja teise poolde on pooldajaid ka nüüd (R. Janko. *Homer, Hesiod, and the Hymns*. Cambridge, 1982, lk. 200, 228–233; J. Latacz. *Homer. His Art and His World*. Ann Arbor, 1996, lk. 35; B. Powell. *Homer*. Malden, Oxford, Carlton, 2004, lk. 30–34), eelistab üha enam asjatundjaid dateerida eeposed 7. sajandisse: M. L. West. *Hesiod Theogony*. Oxford, 1966; ▶

all (meenutagem või Agamemnoni ja Achilleuse tüli „Iliase“ esimeses laulus, kus kogu eepose intriigi sõlmitud sai),³⁷ aga ka arhailise perioodi seadusandlikes raidkirjades, kus kõrgeima autoriteedi ja otsuselangetajana ilmneb kogukond (*polis*) või rahvas (*damos / dēmos*, sõltuvalt murdepiirkonnast).³⁸ Poliitilise süsteemi täiustudes sai tüüpiliseks kogukonna liidrite, seega reeglina ülikuperede esindajate eraldi nõupidamine nõukogu istungil (*bule / bola / bolla*) rahvakoosoleku eel,³⁹ kuid sealgi arutati asju vastakatest huvidest lähtuvate meeste küllalt avaras ringis, ning sõlmitud kokkulepped said üldkehtivaks alles tervet polist esindava koosoleku otsusega. Nii nõukogus kui ka rahvakoosolekul tulid erinevad eesmärgid ja taotlused selgelt ilmsiks ja nõudsid argumenteeritud põhjendamist. Seetõttu kuulus kõneosavus, suutlikkus teisi veenda juba Homerose kangelastel kõige olulisemate vooruste hulka. Klassikalisel perioodil arenes siit kõrgetasemeline poliitiline retoorika, ja üks filosoofia ning teaduse tõestuspõhisus ning loogikareeglite

sõnastaminegi ole selle arengu tulemus.

Kogukondade väiksus, piiratud ressursid, sellest tulenev egalitaarsus, poliitilise elu avalikkus ja otsuste kollegiaalsus löid pinna kreeklastele omase ellusuhtumise ja mentaliteedi kujunemiseks. Kui eliidi positsioon oli ebakindel, aristokraatia maavaldus piiratud, ülikupered omavahel tülis ja vaesemad kogukonnaliikmed valmis oma staatuse kaitseks välja astuma, siis tuli edu saavutamiseks konkurente üle mängides oma paremus ilmsiks tuua. Küllap tuleb siit otsida ka kreeka kultuurile omase konkurentsivaimu ja võistluskire juuri.

Ambitsioon, võistlus ja nurjunud ainuvõim

Konkurents oli varasest ajast peale juurdunud ilmselt kõigis ühiskonnakihtides. Nii tões talupoeglik Hesiodos personifitseeritud Tüli (*Eris*) kõikehõlmavust ja tööle innustavat mõju, kuulutades oma kuulsates värssides, et „pottsepp pottsepa, tisler ka tislari vastu on vimmas, kadestab kerjus ju kerjust, samuti

► lk. 45–48; *idem*, *The Making of the Iliad: Disquisition and Analytical Commentary*. Oxford, 2011, lk. 15–19; W. Burkert. *Das hunderttorige Theben und die Datierung der Ilias*. – *Wiener Studien* 10, 1979, lk. 5–21; J. S. Burgess. *The Tradition of the Trojan War in Homer and the Epic Cycle*. Baltimore, London, 2001, lk. 47–131, 173; Hall (viide 34), 24–26; Osborne (viide 18), lk. 150–152; Ø. Andresen, D. T. T. Haug, (Eds.). *Relative Chronology in Early Greek Epic Poetry*. Cambridge, 2012. Vt. eesti keeles M. Kõiv. „Ilias“, „Odüsseia“ ja Homerose küsimus. – *Homerose Odüsseia*. Tallinn, 2006, lk. 321–340.

³⁷ „Ilias“ I 54–345; analoogne on Odysseuse poja Telemachose ja Penelope kosilaste vaidlus ithakalaste koosolekul „Odüsseia“ algul (II 1–258). Koosolekute ja kollektiivse otsustamise olulisus Homerose eepostes on praeguseks üldiselt omaks võetud: E. Flaig. *Das Konsensusprinzip im homerischen Olymp: Überlegungen zum göttlichen Entscheidungsprozess Ilias 4.1–72*. – *Hermes* 122, 1994, lk. 13–31; C. Ulf. *The world of Homer and Hesiod*. – K. Raaflaub, H. van Wees (Eds.). *A Companion to Archaic Greece*, lk. 81–99, eriti 90–91; M. Schofield. *Eubolia in the Iliad*. – D. L. Crains (Ed.). *Oxford Readings in Homer's Iliad*. Oxford, 2001, lk. 220–259; D. Hammer. *The Iliad as Politics. The Performance of Political Thought*. Norman OK, 2002; K. Raaflaub, R. W. Wallace. „People's power“ and egalitarian trends in Archaic Greece. – K. Raaflaub, J. Ober, R. W. Wallace (Eds.). *Origins of Democracy in Ancient Greece*. Berkeley, Los Angeles, London, 2007, lk. 22–48, eriti 24–32; F. Schulz. *Die Homerische Räte und die spartanische Gerusia*. Düsseldorf, 2011, lk. 5–89; W. Allan, D. Cairns. *Conflict and Competition in the Iliad*. – N. Fisher, H. van Wees (Eds.). *Competition in the Ancient World*. Swansea, 2011, lk. 113–146; D. F. Elmer. *The Poetics of Consent. Collective Decision Making in the Iliad*. Baltimore, 2013.

³⁸ Varaseimas, väikesest Kreeta linnast Drerosest pärit raidkirjas (7. sajand) langetab otsuse polis (R. Koerner. *Inscriptifliche Gesetztexte der frühen griechischen Polis* (Hrsg. K. Hallof). Köln, Weimar, Wien, 1993, nr. 90); mitmel puhul on otsustlangetav kogum määratletud kui *damos*: Tiryns (Koerner, *op. cit.*, nr. 31); Korkyra (H. v. Effenterre, F. Ruzé. *Nomima. Recueil d' inscriptions politiques et juridiques de l'archaïsme Grec I*. Paris, 1994, nr. 34); Chios (Koerner, *op. cit.*, nr. 61); Opuse Lokris (Koerner *op. cit.*, nr. 49); Elis (Koerner, *op. cit.*, nr. 38, 39, 42, 43). Koosoleku tähtsus varajastes seadustekstides on rõhutanud H.-J. Gehrke. *Gesetz und Konflikt. Überlegungen zur frühen Polis*. – J. Bleicken (Hrsg.). *Colloquium aus Anlass der 80. Geburtstages von Alfred Heuss*. Kallmünz, 1993, lk. 49–67; *idem*, *Gewalt und Gesetz. Die soziale und politische Ordnung Kretas in der Archaischen und Klassischen Zeit*. – *Klio* 79, 1997, lk. 23–68, eriti 59–69.

³⁹ Vt. F. Schulz. *Die Homerische Räte und die spartanische Gerusia. Raidkirjalistes seadustekstides*: R. Koerner. *Inscriptifliche Gesetztexte der frühen griechischen Polis*, nr. 27, 38, 43, 56, 61 jt.

laulikut laulik“.⁴⁰ Kuid kõige markantsemalt ilmneb soov oma paremust kehtestada ülemikihi ellusuhtumises ja elulaadis.

Aristokraatlikud mehed olid orienteeritud avalikule tunnustusele, taotlesid au (*timē*), kuulsust (*kleos*, *kydos*) ja sellega kaasnevat autasu (*geras*) kui tunnustuse kõigile nähtavat märki ning hindasid kõrgelt selle saavutamiseks vajalikku tublidust (*aretē*). Auhaavamine tuli oma maine säilitamiseks igal juhul tasuda, näidates seeläbi kõigile oma tõsiseltvõetavust ja teovõimet.⁴¹ Mõlema Homeroose eepose intriig keerleb au, auhaavamise ja selle eest tasumise ümber – „Iliase“ sündmustik vallandus autasu pärast puhkenud tülist kahe vägeva, Agamemnoni ja Achilleuse vahel, mis sundis viimast enda maksmapanekuks mõnda aega jonnakalt ühisest võitlusest kõrvale hoidma, „Odüsseias“ aga on keskmes kangelase kättemaks tema naise Penelope kosilastele, kes oma ülbete prassingutega Odysseuse kojast peremehele au teotasid. Sarnane suhtumine ilmneb mujalgi arhailise perioodi luules.⁴² Otsest tüli vältides sai oma paremust kehtestada ning au ja autasu hankida avalikel võistlustel, mis kuulusid ülikute matusetalituste ja veelgi laiemalt arvukate usupidustuste kavva. Atleetikast, mida poisid ja noormehed kirklikult harrastasid, võistlustel rahva ees üksteiselt mõõtu

võttes, sai aristokraatliku elulaadi lahutamatu osa.⁴³ Kuid võisteldi ka muusikas, draamas ja muudes valdkondades. Võitjate nimed jäädvustati raidkirjades, nende auks püstitati monumente ja esitati spetsiaalselt komponeeritud laule.⁴⁴ Aristokraatliku täiuse- ja üleolekuideaali omamoodi kvintessentsiks võib pidada „Iliases“ Achilleusele isa poolt sõttaminekul antud juhust „alati olla parim ja kõrgemal püsida teistest“.⁴⁵ Ülik püüdis olla parim (*aristos*; siit ka *aristokratia* – parimate võim) kõiges, seega täiuslik nii vaimult kui ka kehalt. Kreeka skulptuuris ilmnev perfektse alasti mehekeha kultus on selle mentaliteedi üks avaldusvorme (vt. illustratsiooni järgmisel leheküljel).

Aristokraatliku konkurentsi tuum seisnes aga enda kehtestamises riigielu avalikus sfääris. Ülikupered moodustasid sõpruskondi (*hetairia* – seltskond), mis täitsid poliitiliste liitude või parteide rolli ja mida ühendasid ritualiseeritud ühisjoomaajad (*symposion*) idamaade eeskujul kujundatud rafineeritud kombestikuga.⁴⁶ Lesbose poeedi, oma kodulinna Mytilene võimuvõitluses aktiivselt kaasa löönud Alkaiose värssidest (7.–6. sajandi vahetusel) teame, et osaliste vastastikune lojaalsus oli sageli kõikuv ja grupid võisid hetkehuvide ajal ümber kujuneda.⁴⁷ Lihtrahva toetus oli edu saavutamiseks kindlasti

⁴⁰ Hesiodos, „Tööd ja päevad“ – Vanakreeka kirjanduse antoloogia. Tallinn, 2006, lk. 25–26 (tõlge J. Päll).

⁴¹ Vt. selle kohta nt. W. Jaeger. *Paideia: the Ideals of Greek Culture I*. New York, Oxford, 1986, lk. 3–14; A. W. H. Adkins. *Merit and Responsibility. A Study in Greek Values*. Oxford, 1960, lk. 30–60; H. van Wees. *Status Warrior. War, Violence, and Society in Homer and History*. Amsterdam, 1992, lk. 61–165; I. Morris. *Archaeology as Cultural History. Words and Things in Iron Age Greece*, lk. 171–178.

⁴² Kõige ehedamalt ilmneb see 7. sajandi keskpaiku tegutsenud kuulsal Parose poeedi Archilochose kättemaksujanulistest värssides (fr. 6; 23.14–15; 26.5–6; 126.1–2 West) ja pisut hilisema Mytilene poeedi Alkaiose poliitilisest luulest – vt. allpool, viide 47.

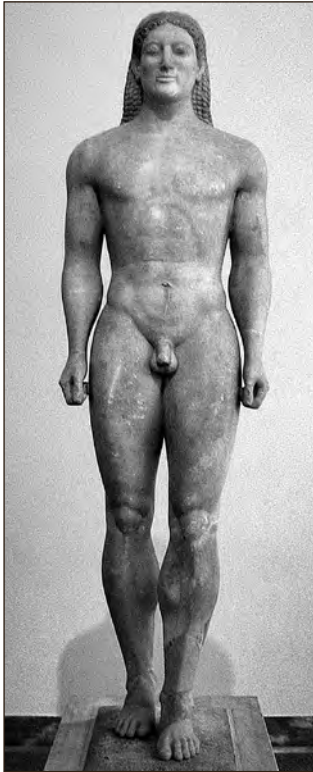
⁴³ Vt.: N. Fisher. *The culture of competition*. – K. Raaflaub, H. van Wees (Eds.). *A Companion to Archaic Greece*, lk. 525–541.

⁴⁴ Selle parimaks näiteks on 5. sajandi esimese poole kuulsate koorilüürikute Simonidese, Pindarose ja Bakchylidese Epinikionid (ülistuslaulud atleetikavõistluste võitjatele).

⁴⁵ Ilias VI 208; XI 784 (M. K. tõlge; A. Annist tõlkis sama värsirea kahes eri kohas erinevalt – „et siin võitleks ma hästi ja vapruselt käiks üle kõigist“ ja „võidelda ikka kõikidest ees ning vapramalt kõigist“ –, tuues esile ainult sõjalist tublidust – Homeros. *Ilias*. Tallinn, 2004, lk. 97, 185).

⁴⁶ Vt. viide 24.

⁴⁷ Alkaiose liitlane Pittakos (nende liitu on nimetanud Diogenes Laertios I 74) liitus poeedi vaenlase, türann Myrsilosega (Alkaios fr. 70; 129) ja pärast tolle surma, mis Alkaiosele suurt rõõmu valmistas (fr. 332), omakorda varem võimul olnud Atreiidide suguvõsaga (fr. 70; 5; Diogenes Laertios I 81) ning tõusis lõpuks rahva toel Mytilene valitsejaks (fr. 348). Kõik see põhjustas Alkaiose kibestunud solvanguid Pittakose aadressil (fr. 67; 70; 72; 129; 141; 348; vt. ka Strabon XIII 2.3). Mytilene võimuvõitluse kohta vt. D. Page. *Sappho and Alcaeus. An Introduction to the Study of Ancient Lesbian Poetry*. Oxford, 1955, lk. 149–243; W. Rösler. *Dichter und* ▶

Atikast (Anavyssosest) leitud tüüpiline mehekuju (kuuros) 6. sajandi teisest poolest. Tegu on hauatähisega, mille tekst kõlab: „Peatu ja leina Kroisose hauamärgi ees! Surnud, kelle esireas võitluse käigus hukutas raevukas Ares.“ Kroisose nimi langeb kokku kuulsa Lüüdia kuninga omaga (valitses u. 560–546), mis viitab perekonna sidemetele Lüüdia kuningasooga Väike-Aasias. Tõenäoliselt sündis ateenlane Kroisos Lüüdia kuninga valitsusajal ja sai nime tema järgi.

tähtis, kuid püüti luua sidemeid ka mõjukate perekondadega väljaspool oma polist. Nii kujunes ühiste väärtushinnangute toel riikide- ja piirkondadevaheline aristokraatlik suhtevõrgustik, mida kinnitati vastastikuste abieludega ning kombega vahetada kalleid kinke. Sealtkaudu võis hankida tõhusat abi võitluses võimu pärast oma riigis.⁴⁸

Sellised olud töid paljudes polistes kaasa kroonilise vastasseisu vaenulike gruppide vahel (kreeklaste sellekohane sõna *stasis* tähistas ühtaegu nii vastasseisu kui ka selles osalevat rühmitust). See lõhkus kogukonna ühtsust ning halvemal juhul ähvardas tuua kaasa otsese kodusõja ja kaose. Riigipöörded, sõpruskondade vaheldumine riigi eesotsas ja allajääjate pagendus olid tavapärased. Pingeid lisas vastuolu ülikuperede ja lihtrahva vahel, sest nagu eespool öeldud, püüdsid esimesed vaesemaid majanduslikku sõltuvusse suruda, millele rahvas sageli valulikult reageeris. Samas andis see mõnele konkurendile võimaluse koguda populaarsust ning tugevdada enda positsiooni rahva eestseisja ja kaitsjana.

Kõik see lõi soodsa pinna võimu võtmiseks ühe liidri ja tema toetajate poolt ning seega monarhia tekkeks. Ainuliidreid oli ilmselt tõusnud ja langenud läbi kogu varajase rauaaja, ning võime oletada, et paljudes kohtades püsis personaalne juhtimine tol perioodil traditsiooniliselt põlvest põlve.⁴⁹ Tõendeid selle kohta paraku napib, kuid

► Gruppe: Eine Untersuchung zu den Bedingungen und zur historischen Funktion früher griechischer Lyrik am Beispiel Alkaios. München, 1980, lk. 115–285; A. Pippin Burnett. Three Archaic Poets: Archilochos, Alcaeus, Sappho. Cambridge, Massachusetts, 1983, lk. 107–181; L. Kurke. Crisis and decorum in sixth-century Lesbos: reading Alkaios otherwise. – Quaderni Urbinati di Cultura Classica 46, 1994, lk. 67–92; G. Liberman. Alcée. Fragments. I–II. Paris, 2003, XIV–XXIII ja kommentaarid; S. Forsdyke. Exile, Ostracism, and Democracy, lk. 36–48; M. Kõiv. *Basileus, tyrannos* and polis: the dynamics of monarchy in Early Greece, lk. 28–33.

⁴⁸ Alkaios ja tema vend sõlmisid liidu lüüdlastega Väike-Aasias (Alkaios fr. 69); Lüüdia kuningaga oli tihedais sidemais suursugune Alkmeoniidi suguvõsa Ateenas (Herodotos VI 125); Ateena türrann Peisistratos ja tema pojad said abi Traakia rannikult, Eretreiaist, Teebast, Naxoselt ja Tessaaliast (Herodotos I 61; V 63; Aristoteles „Ateena riigikord“ 15); Sikyoni türrann Kleisthenes korraldas oma tütrele suurejoonelised kosjad, kutsudes silmapaistvaid kosilasi kogu Kreekast, et valida nende seast sobivaim liitlane (Herodotos VI 126–130); näiteid võiks tuua veelgi.

⁴⁹ Traditsioonilise arusaama kohaselt valitsesid varajase rauaaja väikestes kogukondades piiratud võimuga „kuningad“ (*basileused*), kelle positsiooni rekonstrueerimisel on tuginetud peamiselt muistse kangelasaja valitsejate kirjeldusele Homerose eepostes, otsides sellele kinnitust arheoloogiast (vt. P. Carrier. La Royauté en Grèce avant Alexandre. Strasbourg, 1984, lk. 136–290; J. R. Lenz. Kings and the Ideology of Kingship in Early Greece (c. 1200–700 B.C.). Epic, Archaeology and History. Columbia University, 1993, lk. 175–256; W. Donlan. The Relation of Powers in the Pre-State and Early State Communities. – L. G. Mitchell, P. J. Rhodes ►

pole kahtlust, et arhailisel ajajärgul (alates 8. sajandist) suurenenud ühiskondlik rikkus lõi edukatele liidritele enda kehtestamiseks uusi võimalusi ja paljudes polistes võtsid lühemaks või pikemaks ajaks võimu aristokraatia seast tõusnud ainuvalitsejad. Kreeklased tähistasid neid sõnaga *tyrannos* ja nende võimu terminiga *tyrannis* (või *tyrannia*), mistõttu moodsas kirjanduses on kombeks rääkida varajasest Kreeka türanniast. Paljudes linnades vaheldusid lühiajalised türanniad kollektiivse juhtimise perioodidega, teistes suutis türannidünastia hoida võimu rohkem kui ühe inim põlve.⁵⁰

Türannivõimu võib vaadelda kui aristokraatliku eneseteostuse ülimalt avaldust, kus parim kehtestas oma üleoleku ning tõrjus konkurendid kõrvale.⁵¹ Samas on selge, et võimu võtmiseks ja pikemaks hoidmiseks pidi valitseja tagama piisava toetuse kogukonna sees ning selleks arvestama erinevate kihtide ja gruppide huve. Mitmed türannid läksid ajalukku rahva seas populaarsete meestena ja mõnedki püüdsid oma riikide siseolusid seadusandlikult korraldada.⁵² Paljudele polisitele tõi türannia vähemalt ajutise stabiilsuse,

mida kollektiivse juhtimisega ei saavutatud. Võrdluses linnriikidega Lähis-Idas ja mujal Vahemere rannikul, kus monarh riigi eesotsas oli tavaline nähtus, näivad türanniad arhailise Kreeka kujunevates polistes seega sammuna tüüpilise arengu suunas. Sisekord tagati ainuvalitseja võimu läbi, nagu traditsioonilistes kultuurides tavaks. See võinuks kehtestada selged ning stabiilsed ühiskondlikud hierarhiad aristokraatliku valitsejaga võimupüramiidi tipus, sealt lähtuvate kasuliinidega ja lihtrahva piiratud või olematu osalusega riigiasjus.

Tähelepanuväärsel kombel Kreekas nii ei läinud. Paljude türannide ajutisest edust hoolimata tekitas monarhia tugevat vastuseisu, mis aja jooksul pigem kasvas kui kahanes. Ka algselt täiesti neutraalsed, lihtsalt ainuvalitsejat ja tema võimu tähistavad sõnad *tyrannos* ja *tyrannis* (arhailisel perioodil pruugiti neid *monarchia* ja *monarchos*'e (sõnasõnalt „ainuvalitsus“ ja „ainuvalitseja“) sünonüümidenä) omandasid järk-järgult tauniva varjundi, muutudes klassikalisel ajal halva valitseja ning vägivaldse valitsusviisi tähistuseks. Kuid tugevast vastuseisust on märke juba arhailisel

► (Eds.). The Development of the Polis in Archaic Greece. London, New York, 1997, lk. 39–48; A. Mazarakis Ainian. A. From Rulers' Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100–700 B.C.). Jonsered, 1997, lk. 358–396). Sellist visiooni on viimasel ajal minu hinnangul põhjendatult vaidlustatud: R. Drews. Basileus. The Evidence for Kingship in Geometric Greece. New Haven, London, 1983; N. Luraghi. One-man government: the Greeks and monarchy. – H. Beck (Ed.). A Companion to Ancient Greek Government. Malden, Oxford, Chichester, 2013, lk. 131–145, eriti 132–135; S. Morris. Imaginary kings: alternatives to monarchy in early Greece. – K. A. Morgan (Ed.). Popular Tyranny. Sovereignty and Its Discontents in Ancient Greece. Austin, 2003, lk. 1–24, eriti 10; R. Osborne. Greece in the Making, 1200–479 BC, lk. 143–144; O. Dickinson. The Mycenaean heritage of Early Iron Age Greece. – S. Deger-Jalkotzy, I. Lemos (Eds.). Ancient Greece: from the Mycenaean Palaces to the Age of Homer, I lk. 15–122, eriti 120; M. Kõiv. Communities and rulers in early Greece: development of leadership patterns in Euboea and Argolis (12th–6th centuries BC), *idem* M. Kõiv. *Basileus, tyrannos* and polis: the dynamics of monarchy in Early Greece.

⁵⁰ Türannia kohta vt.: A. Andrewes. The Greek Tyrants; H. Berve. Die Tyrannis bei den Griechen I–II. München, 1967; P. Barceló. Basileia, Monarchia, Tyrannis. Untersuchungen zur Entwicklung und Beurteilung von Alleinherrschaft im Vorhellenistischen Griechenland. Stuttgart, 1993; L. de Libero. Die archaische Tyrannis. Stuttgart, 1996; G. Anderson. Before *turannoi* were tyrants: rethinking a chapter of the early Greek history. – Classical Antiquity 24, 2005, lk. 173–222; S. Lewis. Greek Tyranny. Bristol, 2009; L. Mitchell. The Heroic Rulers of Archaic and Classical Greece. London, New Delhi, New York, Sydney, 2013; M. Kõiv. *Basileus, tyrannos* and polis: the dynamics of monarchy in Early Greece.

⁵¹ Türanniat mõisteti ihaldusväärse võimuna, mis tekitab teistes kadedust – vt. Archilochos fr. 19; 23 West.

⁵² Aristotelese hinnangul („Politika“ 1310 b15–18, 28–32; vt. ka 1315 b 14–22) oli enamik varajastest türannidest tõusnud võimule rahva juhtidena. Kaasaegsetest allikatest kinnitab seda Alkaios oma vaenlase Pittakose kohta (fr. 348). Pittakos oli tuntud ka seadusandjana (Aristoteles „Politika“ 1274 b18–23; Diogenes Laertios I 74–81). Seadusandlikke ümberkorraldusi omistas pärimus veel Korintose türannile Periandrosele (Nikolaos Damaskosest FGrHist 90 F 58; Aristoteles fr. 611.20) ja Sikyoni türannile Kleisthenesele (Herodotos V 67–68).

ajal.⁵³ Mõnel juhul võib siin aimata võimuvõitluses allajäänute kibestumust ja viha edukama konkurendi vastu, mis sunnib kahtlema, kas suhtumine monarhiasse oluks sama tauniv, kui endal õnnestunuks võim võtta.⁵⁴ Kuid on näiteid ka ainuvõimu põhimõttelisest eitamisest vastuvõetava võimalusena. Ilmekaim on siin kuulus Ateena poet ja seadusandja Solon (6. sajandi algus), kellele ta enda sõnul olevat kriisiolukorras türannivõimu suisa pakutud, kuid kes loobus sellest kui hukatuslikust valikust nii polisele kui talle endale. Solon hindas monarhiat riigi hukutamise ja rahva orjastamisena vägeva mehe poolt ning kutsus ateenlasi ühistele tegudele, vältimaks ahnete „rahva juhtide“ egoistlikku ja jumalakatmatut tegevust, mis külvab kaost ja tõukab riiki hukutava türannia suunas. Hiljem luges ta türannia ärahoidmist oma suurimaks teeneks riigi ees.⁵⁵

Nagu eespool öeldud, mängis vastuseis monarhiale olulist rolli võimult eemale tõrjutud aristokraatide kadedus edukama konkurendi vastu. Lihtrahva suhtumine jääb meile allikate puudusel suuresti ebaselgeks – hilisemas pärimuses on juttu nii rahva toetusest türannile kui ka türannia kukutamisest rahva poolt⁵⁶ ja vähemalt Solon kujutas oma vastuseisu monarhiale kui kogu rahva huvide kaitset. Kuid olgu türanniavastase konkreetseid põhjused millised tahes (küllap olid nad eri juhtudel erinevad), oli vastuseis monarhiale sedavõrd tugev, et vähesed türannid suutsid

hoida võimu üle ühe inimpõlve ja klassikalisel perioodil hääbus monarhia mõneks ajaks sootuks. Suhteliselt võrdsete kogukonnas polnud ühe domineerimine teistele vastuvõetav.

Möödukus, tasakaal ja seadusandlus

Kuna saavutusvajadusest ajendatud konkurents ähvardas kogukonda lõhkuda ja tülidest välja kasvavat monarhiat, mis võinuks korda luua, tajuti vabaduse võtmisena teistelt, siis pole imekspandav, et kujunes üksikisiku ülemäärast esiletõusu teravalt tauniv mentaliteet – arusaam ohjeldamatuse ning liigse ambitsiooni hukatuslikkusest. „Suurtest meestest hävineb riik,“ nagu kurtis Solon, kaevates „rahva juhtide“ mõõdutundetetu ahnuse üle, mis sünnitab ebaõiglust, külvab kaost ja ähvardab lihtrahvast orjastada.⁵⁷ Hesiodos aga tõdes, et „tihti ju terve linn halva mehe eest tasu peab kandma, kui see nurjatust teeb ja upsakaid mõtteid haub meeles“.⁵⁸ Isikliku ambitsiooni ohtlikkus kogukonnale on siin selgelt sõnastatud. Kõik ohjeldamatuse, ülemäärasuse, ülbuse ja selle juurde kuuluva vägivaldsusega seonduv võeti ühte raskelt tõlgitava terminiga *hybris*, mida mõisteti hukatuslikuna mitte ainult teistele, vaid ka selle kandjale enesele. *Hybris* toob jumalate karistuse – *atē*, mis tähistas ühteageu nii edust joobunud pimedat enesekindlust, mille

⁵³ Mõistete *tyrannis* (τυραννίς) ja *monarchia* (μοναρχία) semantika ja monarhiale antud hinnangute kohta vt.: V. Parker. *Tyrannos*. The semantics of a political concept from Archilochos to Aristotle. – *Hermes* 126, 1998, lk. 145–172; G. Anderson. Before *tyrannoi* were tyrants: rethinking a chapter of the early Greek history. *Ander-*son, lk. 202–210; M. Köiv. *Basileus, tyrannos* and polis: the dynamics of monarchy in Early Greece, lk. 15–25.

⁵⁴ See pädeb näiteks Alkaiose kohta – vt. viide 47.

⁵⁵ Solon fr. 33 (keeldumine pakutavast türanniast); fr. 9 (monarhia kui rahva orjastamine); fr. 4 (üleskutse ühistele tegutsemisele ohjeldamiseks rahva juhte ja vältimaks *stasis*’t ning orjastamist); fr. 32 (kodumaa säästmine türanniast kui teene – vt. viide 67) West.

⁵⁶ Türannia populaarsuse kohta vt. viide 52. Türanni kukutamist omistab pärimus sageli tervele kogukonnale – nt. Nikolaoos Damaskusest (FGrHist 90 F 60) räägib *dēmose* vihast Korintose türannide vastu dünastia kukutamisega seoses; Aristoteles fr. 611.69 Rose räägib *dēmose* kättemaksust Akragase türanni Phalarise perekonnale. Vt.: N. Luraghi. To die like a tyrant. – N. Luraghi (Ed.). *The Splendors and Miseries of Ruling Alone*. Stuttgart, 2013, lk. 49–71.

⁵⁷ Solon fr. 9, samuti fr. 4 (eriti 7–8: „rahva juhtidel on ebaõiglane meel, kelle suurest *hybris*’est [ὕβριος ἐκ μεγάλῃς] palju kannatusi tõuseb“) West.

⁵⁸ Hesiodos „Tööd ja päevad“. – Vanakreeka kirjanduse antoloogia. Tallinn, 2006, lk. 240–241 (M. K. võimalikult sõnasõnaline tõlge; J. Päll tõlkis selle nii: „Tihti ju halb mees seadusi eirab, teeb kuritõidki, sellega toob kogu linnale kanda ta vaeva ja ängi.“)

jumalad upsakale edu tipul saadavad, kui ka sellele paratamatult järgnevat hukatust.⁵⁹ Seetõttu on tark *hybris*'est hoiduda, „vaigistada rinnas vägev süda“ ja „seada mõõt oma suurele mõttele“, nagu soovitas Solon.⁶⁰ Tõeline tarkus seisneb mõõdukuses – *metron* – ja mõistlikus vaashoituses – *sōphrosynē*.⁶¹ Vaid neid omadusi järgides saab vältida loomumomast kalduvust *hybris*'ele ja hoida eemale *atē* koos kaasnevate kannatustega. Mõõdukust peeti seetõttu keskseks vooruseks, mis saavutusele orienteeritud omaduste kõrval kuulub olulise komponendina üldise tubliduse ning vooruse – *aretē* – juurde. Tublidust mõõdukusega ühendades võib jõuda inimlikule täiusele – *kalokagathia* (tähttäheselise „ilu-ja-headus“) –, kuid selline aristokraatlik ideaal oli vähemalt kuulsa koorilüüriku Pindarose meelest (5. sajandi esimesel poolel) kättesaadav vaid vähestele, kellele langeb osaks jumalate soosing.⁶²

Kuna *hybris*'est tulenev hukatus – *atē* – ähvardas nii igäht eraldi kui ka tervet kogukonda, siis oli mõõdukuski mitte ainult personaalne, vaid ühtlasi kollektiivne voorus. Ühelt poolt tõi ühe mehe *hybris* kannatusi tervele polisele, nagu eespool viidatud Hesiodose ja Soloni mõtteavaldused osutavad, teisalt aga võis juhtuda, et terve kogukond käi-

tub ülbelt ja jumalakartmatult, teenides ära taevaste viha ning kättemaksu. Õigupoolest pole erinevus nende variantide vahel kuigi selge, sest kogukond vastutas ühiselt oma liikmete tegude eest ja ühe mehe või väheste üleastumist nähti tervet polist inkrimineeriva kuritööna.⁶³ Terve polis pidi toimima mõõdukalt. Mõõdukusideoloogia kujutas endast seega ühteagu nii personaalset eetikat kui ka poliitilist tarkust. Seetõttu on loomulik, et hilisem pärimus omistas *hybris*'e eest hoiatavaid ja mõõdukusele kutsuvaid õpetussõnu arhailise perioodi riigimeestele, keda võttis ühte kui seitset tarka. Üks kuulsamaid nende seas oli Solon. Loomulikult sai see tarkus ka jumaliku sanktsiooni ja kolm asjakohast maksiimi – „ei midagi liialt!“, „käendus – *atē* on lähedal!“ ja „tunne iseennast!“ (s. t. mõista oma inimlikku piiratud) – kirjutati Apolloni templile kreeklaste tähtsaimas oraaklipaigas Delfis.⁶⁴

Konkreetse poliitilise väljenduse leidis kogukondliku mõõdukuse idee seadusandluses, vahest kõige selgemalt Soloni kollektiivset juhtimist kindlustavas seadusloomes. Soloni riigireform seadis poliitilised õigused otsesesse sõltuvusse sissetulekust, lähtudes põhimõttest, et kes oma jõukuse abil riigi heaks enam panustab, võib ka otsuste kujun-

⁵⁹ *Hybrise* ja *atē* seose kohta vt. nt. Hesiodos. „Tööd ja päevad“ 213–223; *atē* kohta „Ilias“ XIX, 86–144; Solon fr.13.74–76 West.

⁶⁰ Solon fr. 4b West.

⁶¹ Vt. Solon fr. 13.52 West: „tundes tarkuse ihaldatud mõõtu“; *sōphrosynē* (σαοφροσύνη või σωφροσύνη) kohta vt. „Odüsseia“ XXIII, 12–13 (A. Annisti tõlkes „arurohkus“); Theognis 377–380.

⁶² Vt. Pindaros „Kuues Isthmia võidulaul“ 10–13; *kalokagathia* (καλοκαγαθία) kohta vt. nt. Xenophon „Mälestusi Sokratesest“ I 6.14; III 5.19. Kreeklaste eetiliste tõekspidamiste kohta vt.: W. Jaeger. *Paideia: the Ideals of Greek Culture I*; A. W. H. Adkins. *Merit and Responsibility*; H. Fränkel. *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums*. München, 1962; H. Lloyd-Jones. *The Justice of Zeus*. Berkeley, Los Angeles, London, 1983.

⁶³ Hesiodose ja Soloni värsid ei jäta selles kahtlust. Soloni ja Hesiodose ideoloogia kohta vt.: K. Raaflaub. *Homer to Solon. The rise of the polis. The written sources.* – M. H. Hansen (Ed.). *The Ancient Greek City-State*. Copenhagen, 1993, lk. 41–105, eriti 59–64 ja 68–73; J. A. Almeida. *Justice as an Aspect of Polis Idea in Solon's Political Poems. A Reading of the Fragments in light of the Research of New Classical Archaeology*. Leiden, 2003; E. Irwin. *Solon and Early Greek Poetry. The Politics of Exhortation*. Cambridge, 2005; J. S. Clay. *Hesiod's Cosmos*. Cambridge, 2003; *idem*, *Works and Days. Tracing the path to aretē.* – F. Montanari, A. Regnakos, C. Tsagalis (Eds.). *Brills Companion to Hesiod*. Leiden, Boston, 2009, lk. 71–90.

⁶⁴ Diogenes Laertiose järgi omistati esimest neist ütlustest (Μηδὲν ἄγαν) kas Solonile (I 63) või Sparta kuulsale efoorile (kõrgele ametimehele) Chilonile (I 40), teist rasketitõlgitavat (Ἐγγύα, πάρα δ' ἄτα – Diogenese poolt IX 71antud selgituse järgi tähendas see, et turvalisele enesekindlusele järgneb *atē*) Chilonile (I 73) ja kolmandat (Γνώθι σαυτόν) kas Chilonile või Mileetose filosoofile Thalesele (I 40). Vt. seitsme targa kohta: A. R. Burn. *The Lyric Age of Greece*. London, 1960, lk. 207–209; J. Althoff, D. Zeller (Ed.). *Die Worte der Sieben Weisen*. Darmstadt, 2006; J. Engels. *Die Sieben Weisen: Leben, Lehren und Legenden*. München, 2010.

damisel rohkem kaasa rääkida.⁶⁵ Nii Soloni enda kui ka tema hilisemate imetlejate meelest oli tegu tasakaalustatud lahendusega, kus ei rikkad ega vaesed pääsenud ülemäära domineerima. Solon kuulutas, et tagas „rahvale nii palju au nagu piisav, õigusi kärpimata ega ka andmata juurde, needki ent, kellel on väge ja rikkuse poolest kes uhked, neilegi öelda ma võin, et kahju nad kandnud ei ole“.⁶⁶ Selle teokstegemiseks ta „ühendas rahva“, „jõudu ja õigust harmooniliselt ühte liites“, tuginedes seega terve polise taatele. See lubas tal kujutada oma seadusandlust kui hüvelist alternatiivi monarhiale, kui kollektiivset lahendust kriisile, mis ähvardas viia polise orjastamisele ainuvalitseja poolt.⁶⁷

Seesugust suhtumist seadusandlusele kui võimalusse vältida monarhiat võib näha mujalgi. Sparta legendaarsele seadusandjale Lykurgosele omistatud riigi- ja ühiskonnakorralduses nähti garantiid türannia vastu;⁶⁸ Kreeta saarelt väikesest Drerose linnast leitud, kogu Kreeka vanim säilinud seadusandlik raidkiri (7. sajand) sätestab polise otsuse keelata kohene tagasivalimine kõrgemasse riigiametisse, ilmse sihiga vältida võimu koondumist ühe mehe kätte.⁶⁹

Nii kujunes kreeklastel klassikaliseks perioodiks arusaam seaduse ja monarhia vastandlikkusest ning veendumus, et vabadus monarhist ja seaduse ülimuslikkus eristab helleneid ainuvalitsejale (täpsemalt Pärsia

kuningale) alluvaist idamaa rahvaist. Aasia monarhia ja hellenliku vabaduse vastandus läbib juhtlõngana Herodotose „Historiat“ ja ilmneb vahest ehedaimalt seal esitatud mõtlevahetuses Aasia ilmavaadet esindava Pärsia kuninga Xerxese ja kreeka ellusuhtumist kajastava spartalase Demarotose vahel. Kui Xerxes pani imeks, miks on spartalased, ja üldse hellenid, valmis tema hiigelväele vastu astudes surma minema, kui nad on vabad ega allu kuningale, kes neid sunniks, vastas Demaratos, et spartalased on vabad küll, kuid mitte täiesti, sest nende isand on seadus (*despotes nomos* – seadus on despoot / valitseja) ja nad kardavad seda rohkemgi kui pärslased oma kuningat.⁷⁰ See vastandus on kahtlemata lihtsustatud ega olnud see vaatekoht ka ainumõeldav, sest vaid üks inim põlv enne Herodotost oli koorilüürik Pindaros ülistanud Sürakuusa türanni Hieronit voorusliku seaduskorra tagajana.⁷¹ Kuid üldjoontes toob Herodotose lugu hästi esile idamaade ja Kreeka võimu ning seadusloome erineva lähtekohta: kui Lähis-Idas, nagu paljudes teisteski kultuurides, lähtus seadus jumalast seatud kuningast, kes taevastelt saadud normid oma alamatele käsu korras täita andis (klassikalise näitena kinnitavad seda Babüloonia kuninga Hammurapi kuulsa koodeksi preambula ja epiloo, ülistades kuningat kui jumaliku korra kehtestajat ning kaitsjat),⁷² siis kreeklastel oli seadus enamasti

⁶⁵ Solon jagas kodanikud nelja varanduslikku klassi ja määratles sellest tulenevalt nii nende õigused kui ka kohustused riigi ees – vt. Aristoteles „Ateena riigikord“ 7. Soloni reformi kohta vt. nt. P. B. Manville. The Origins of Citizenship in Ancient Athens, lk. 124–156; R. Osborne. Greece in the Making, 1200–479 BC, lk. 207–213; eesti keeles A. Kriiska, M. Kõiv. Maailma ajalugu I. Esiaeg, vanaaeg, lk. 124–125.

⁶⁶ Solon fr. 5 West (tõlge M. K.), vt. ka järgmist viidet. Järelpõlvede positiivset hinnangut Soloni tasakaaluse riigikorrale vt. Aristoteles „Politika“ 1273 b36 jj; 1296 a18–20.

⁶⁷ Nii ilmneb see, kui võrrelda fr. 36 („ühendasin rahva ... jõudu ja õig(l)ust harmooniliselt ühte liites ... kirjutasin seadusi võrdselt halvale ja heale, sirgelt igähele õigust sobitades“) ja fr. 32 („et säätsin isamaa türannia ja halastamatu vägivalla haardest, ... arvan end ületavat keda iganes inimeste seas“) West.

⁶⁸ Thukydides I 18.1. Pärimuse järgi sai Spartast üldtuntud türannikukutaja erinevates polistes – FGGrHist 105 F 1.

⁶⁹ R. Koerner. Inscriptliche Gesetztexte der frühen griechischen Polis, nr. 90. Dekreedi monarhiavastast sihti on rõhutatud nt. H.-J. Gehrke. Gesetz und Konflikt. Überlegungen zur frühen Polis, lk. 63–64; J. Hall. A History of the Archaic Greek World ca. 1200–479 BCE, lk. 135; L. Mitchell. The Heroic Rulers of Archaic and Classical Greece, lk. 15.

⁷⁰ Herodotos VII 103–104.

⁷¹ Pindaros „Esimene Pythia võidulaul“ 60–62 ülistab Hieronit kui kuningat (*basileus*), kes rajas Aitna linna muistsete seaduste alusel; „Kolmas Pythia võidulaul“ 85 ülistab Hieronit kui *tyrannos*’t.

⁷² Vt. eesti keeles Hammurapi seadused (tõlkinud A. Annus). A. Annus, K. Kolk, J. Puhvel, J. Päll (Toim.). Muinasaja seaduskogumike antoloogia. Tallinn, 2001, lk. 86–147, eriti 89–94, 121–127.

valitsejast sõltumatu ja sageli kehtestatud monarhia tõusu vastu. Ka kreeklased nägid seadusandluses jumaliku tahte kehtestamist ja otsisid seadustele religioosset sanktsiooni (mida võis anda näiteks Delfi oraakel oma juhatare ja õnnistuse läbi), kuid seadusandja polnud norme ülalt peale suruv monarh, vaid kogukonna volitatud esindaja, kes tegutses kodanikkonna kui terviku nimel.

Konkurents, kompromiss ja demokraatia

Nii püüd oma paremust näidata ja selle eest avalikku tunnustust võita kui ka arusaam tungivast vajadusest hoida ambitsioonid ohjes on selges seoses suhteliselt egalitaarse, avaliku ja kollegiaalsusel põhineva ühiskonnatüübiga. Kui puudusid sügavalt juurdunud hierarhiad ja sisemiselt killustunud eliit valdas vaid suhteliselt tagasihoidlikke materiaalseid vahendeid, siis polnud kellegi üleolek endastmõistetav ja tuli end kehtestada avalikus konkurents. Kogukond vajab liidreid ega tohtinud algatusi lämmatada, mistõttu jõuliselt ilmnev võimekus oli au sees, teisalt tuli aga vältida takistusi toimivaks koostööks ning summutada eneseteostuse sellised avaldused, mis külvasid konflikti. Egoistlikku võistlusvaimu ja üleskutseid vaoshoitusele ühendav mentaliteet oli sellise sotsiaalse ning poliitilise reaalsuse peaaegu paratamatu tulemus.⁷³

Samast ühiskonnatüübist ja mentaliteedist tuleb otsida ka põhjuseid, miks monarhia stabiilsuse tagajana kanda ei kinnitanud. Ainuvõimu juurdumine nõudnuks sügavamaid sotsiaalseid hierarhiad koos ülemkihi selgema domineerimisega, mis lubanuks koondada valitseja käsutusse vahendeid lojaalsussidemetes loomiseks, näiteks jagades maid oma kaaskonnale ja toetajaile. Kreeka polistes aga polnud võimu võtjal selleks piisavalt isiklikku rikkust ja vahendeid sai koondada ainult ennast valitsejaga samaväärseks pidavate või vähemalt omandit kiivalt kaitsvate kogukonnaliikmete arvel. Nii said türannid

tugineda peamiselt isiklikule kaaskonnale ja karismale, paratamatult ebastabiilsetele liitudele aristokraatia seas ja vahel ka ajuti-sele toetusele lihtrahva poolt, mis ei taganud piisavat sotsiaalset baasi ega legitiimsust, et võimu pikemalt hoida. Majanduslikult sõltumatute liikmete ühenduses tekitas ainuvõim protesti ja püüd seda teiste arvel kindlustada pigem süvendas kui lahendas probleeme, mis viis monarhia demoniseerimisele hirmuäratava ning taunitava türanniana.

Et monarhia ühiskonda ei stabiliseerinud, oli toimiva lahendusena mõeldav vaid ühisel otsustusõigusel põhinev ja erinevate rühmituste ning ühiskonnakihtide huve arvestav kompromiss. Poliitiliselt vormistus see arhailisel perioodil järjest kindlamale alusele viidud ja legaliseeritud vabariiklikus korralduses, maailmavaateliselt aga toetas seda arusaam, et isiklike ja grupihuvide edendamine ei tohi lõhkuda kogukonda ega välistada kokkulepet ühiseis asjus. Mis kokkuleppepõhist koostööd takistas, seda tauniti kui jumalakartmatut ja hukatuslikku.

Konkurentsi ja kollegiaalsuse orgaaniline seos Kreekas aitab mõista varajaste ühiskonnade arengut laiemaltki. Eespool sai nimetatud hiljuti populaarsust võitnud kontseptsiooni kahest alternatiivsest arenguliinist, millest üks, konkurentsipõhine, viib elitaarsele väärtustele orienteeritud ühiskonnale, kus ülikuseisusest liidrid oma kaaskonnade eesotsas võitlevad võimu pärast, samas kui teises, kollegiaalsemas, peab eliit näitama end kogukonna heategijana ja arvestama ka laiema üldsuse huve. Kreeka näide osutab, et vähemalt siinses kontekstis on selline dihhotoomia illusoorne. Asi pole üksnes konkurentsi ja kollegiaalsuse paralleelses ilmne-mises (ka alternatiivarengute postuleerijad mõönavad eri arengujoonte võimalikku kombineerumist), vaid nende vastastikusel tingituses. Mõõdukusele ja vaoshoitusele kutsuv mentaliteet oli reaktsioon egoistlikule konkurentsivaimule, au ja kuulsuse ihalus ning tunnetatud tarvidus kirgi vaos hoida täiendasid

⁷³ I. Morris. *Archaeology as Cultural History. Words and Things in Iron Age Greece*, lk. 109–191 on seda hiljuti ühte võtnud kui pingestatud suhet mõõduka (*middling*) ja elitaarse (*elitist*) ideoloogia vahel.

üksteist ja teadlik mõõdukus maandas enda maksmapanekust tõusvaid pingeid. Mõlemad küljed tulenesid ühiskonna suhtelisest võrdsusest: kui ühiskond moodustub iseseisvaist ja iseteadvaist liikmeist, on tulemuseks krooniline konkurents, ja kui see konkurents ei saa, sellesama võrdsuse ja vastastikuse sõltumatusse tõttu, viia stabiilsele ainuvõimule, siis on toimiv koostöö võimalik vaid laiapõhjalisel kokkuleppel. Inimühiskonna ja riikluse varajase arengu üldistesse probleemidesse laskumata võib arvata, et konkurents ja kollegiaalsus tingisid üksteist vastastikku mujalgi.

Teisalt on loomulik, et väikestes ja kollektiivselt juhitud ühendustes, nagu Kreeka polised seda olid, määratles inimene, või vähemalt kodanikuseisusest mees, end paratamatult poliitilise kogukonna liikmena. Sellega kaasnes selge piiri tõmbamine kogukonna liikmete ehk kodanike ja sellest ringist välja jäänute vahel. Kuivõrd kodanikud moodustasid riigi,⁷⁴ pidid nad tunnetama, et poliitiline sfäär kuulub neile, ja et käitumine selles sfääris mõjutab otseselt nende elu. On mõistetav, et selliselt taustalt võrsus arusaam väärtussüsteemi poliitilisest olemusest. Aristotelese sõnastus inimesest kui riiklikust elukast ja eetikast kui riigielu korraldajast on antud suhtumise loomulik tulemus.

Sama mõistetav näib, et ühiskonnast, kus otsustamise avalikkus ning arutelupõhisus said varakult traditsiooniks ja otsused langetati terve kogukonna poolt, kujundas osa riike aja jooksul kõigi kodanike võrdsust deklareeriva ja sellel põhineva demokraatia. Arhailisi poliseid, millest siia maani juttu, ei saa kodanike majanduslikust iseseisvusest ja poliitilisest kaasatusest hoolimata demo-

kraatlikeks pidada, ei meie praeguste ega ka klassikalise perioodi kreeklaste kriteeriumite järgi. Pärinesid ju kogukonna juhid ülemkihi seast ning madalat päritolu ja vaesematel meestel oli pea võimatu liidrite hulka tõusta, tõkestas seda siis tava või kirjutatud seadus. Mõnel pool õnnestus ülikonnal võim monopoliseerida (eks türanniagi ole näide sellest), kuid ka seal, kus lihtrahvas riigiasjus kaasa rääkis, ei tähendanud see vaeste poliitilist võrdsust rikaste ja suursugustega. Nii andis Soloni tasakaalustatud riigikord eelisõigused neile, kes oma jõukusega riigi heaks rohkem panustasid, ning sarnane põhimõte kehtis tõenäoliselt mujalgi, kuigi ei tarvitsenud olla seaduses nii selgelt fikseeritud. Rääkida kõigi kodanike võrdsusest arhailises polises pole seega põhjust.

Esimene kindlalt tõendatav demokraatlik riik sündis 6. sajandi lõpu Ateenas, kui seadusandja Kleisthenes pärast Soloni seaduste kiuste esile tõusnud türannia kukutamist ning järgnenud tormilist võimuvõitlust lihtrahva toel riigi ümber korraldas. Kõiki kodanikke ühendavast rahvakoosolekust sai vaidlustamatult kõrgeim otsustuskogu ja muud instantsid kujundati rahvakoosoleku ettevalmistajaks ning otsuste täideviijaks.⁷⁵ Lihtrahva iseteadvust ja poliitilist kaalu tõstis veelgi Pärsia sõdades ateenlastele võidu ning suurvõimu staatuse taganud laevastik, mida mehitasid valdavalt vaesemad kodanikud. Nii sai lihtrahvast 5. sajandi keskpaiku suursuguse, kuid demokraatiameelse Periklese juhtimisel (*dēmosest*) Ateena polise tõeline peremees.

Ateenaga võrreldavaid demokraatiaid kujunes samal ajal mujalgi.⁷⁶ Kuigi paljudel juhtudel ammutati inspiratsiooni Ateenast,

⁷⁴ Aristoteles „Politika“ 1274 b39 – 1275 a1 määratles, et „polis on kodanike kogum“. Sama seisukoha on pisut erineval moel sõnastanud juba Alkaios fr. 112, 10 („mehed on polise kindel müür“) ja Thukydides VII 77. 7 („mehed nimelt on polis, mitte tühjad müürid või laevad“).

⁷⁵ Kleisthenese pöörde asjaolude ja tulemuste kohta vt.: Herodotos V 66–78, VI 131.1 (Kleisthenes kui demokraatia rajaja); Aristoteles „Ateena riigikord“ 21–22.2. Vt. J. Ober. *The Athenian revolution of 508/7 B.C.E. Violence, authority and the origins of democracy.* – J. Ober, *The Athenian Revolution.* Princeton, 1996, lk. 32–52; *idem*, ‘I besieged that man’: Democracy’s revolutionary start. – K. A. Raaflaub, J. Ober, R. Wallace. *Origins of Democracy in Classical Greece.* Berkeley, 2007, lk. 83–104; J. M. Hall. *A History of the Archaic Greek World ca. 1200–479 BCE,* lk. 212–218; R. Osborne. *Greece in the Making, 1200–479 BC,* lk. 276–297; M. Stahl, U. Walter. *Athens.* – K. Raaflaub, H. van Wees (Eds.). *A Companion to Archaic Greece,* lk. 138–161, eriti 152–160.

⁷⁶ Vt. viiteid 4 ja 14.

on tõendeid ka sõltumatust arengust demokraatliku korralduse suunas, ja sealgi, kus Ateena eeskujutuntav, pidid tingimused selle omaksvõtuks kujunema kohapeal.

Üsna arusaadavalt polnud selline areng ülemkihile sageli meeltemööda. Kuigi liidrid pärinesid jätkuvalt rikaste ning suursuguste seast, kelle võimalused ja võimed poliitikas läbi lüüa ületasid vaeste omi, tajus ülemkiht demokraatiat kui oma traditsioonilise eelisseisundi ebaõiglast kitsendajat, vaeste liigset vabadust ja väarikate ning võimekate allutamist rahvamassi tahtele. Reaktsioonina demokraatlikule riigikorrale ja ideoloogiale kujunes oligarhia doktriin (*oligarchia* – väheste valitsus). Esimesed kindlad tõendid selle kohta tulevad taas Ateenast, kus püüdsid oligarhid 5. sajandi lõpul, riigile edutu Peloponnesose sõja ajal ja järel, võimu võtta.⁷⁷ Oligarhia pooldajate meelest pidid poliitilised õigused kuuluma ainult neile, kes oma jõukuse ja sellest tuleneva võimekuse tõttu riigi juhtimiseks kohased on.⁷⁸ Praktikas tähendas see kodanikkonna piiramist varandusliku tsensusega ja sageli ka täiendavat kõrgemat tsensust nõukogus ning riigiametites osalemiseks, nagu see paljudes polistes sätestati.⁷⁹

Demokraatlik ja oligarhiline doktriin ning vastavad reaalsed riigikorrad on seega vaadeldavad arhailiste poliste traditsioonilise korralduse vastandlike arendustena, millest üks rõhutas kõigi kodanike osalust ja teine aristokraatia juhtivat rolli. Vastanduse juured peituvad arhailiselgi ajal ilmnenud pingetes lihtrahva ja eliidi vahel, mille tulemused järgnevalt selgelt eristuvates konstitutsioonides

välja joonistusid. Kuid nii demokraatlikud kui ka oligarhilised polised lähtusid kreeklastele endastmõistetavast arusaamast, et riik on kodanikest moodustuv ja kodanike endi poolt kollektiivselt juhitud omavalitsuslik ühendus. Maailma teiste varajaste riikide, ka linnriikide taustal paistavad isegi oligarhilised polised suhteliselt demokraatlikud.

Demokraatia lähtekohad

Kreeka demokraatia juuri tuleb seega otsida asjaolust, et riiklus võrsus kogukonnaliikmete majanduslikul sõltumatusel põhinevast ühiskonnast, kus oli vähe eeldusi sisemiste sõltuvussuhete ning alluvusvahekordade tekkeks ja kus kogukonnakesksest kollektiivsest otsustusprotsessist sai varakult traditsiooniline norm. Riiklus kujunes siin altpoolt, mitte võimu koondamisena kitsa ülemkihi ja selle seast võrsunud valitseja kätte, vaid reguleeritud kogukondlikkusena, mis võimu monopoliseerimise blokeeris. Klassikaline demokraatia vormistas, kindlustas ja radikaliseeris neid juba varem kujunenud printsiipe.

Keerulisem on aga vastata küsimusele, kuidas ja mis asjaoludel selline ühiskonnatüüp ilmet võttis ja miks ei arenenud Kreeka enamiku varajaste ühiskondade kombel, kus riigiloome tehti teoks ülemkihi poolt teiste majandusliku ja poliitilise allutamise läbi. Selle mõistmiseks tuleb veel kord tähelepanu juhtida ühiskonnatüübi kesksete tunnuste – kogukondlaste suhtelise võrdsuse ja majandusliku iseseisvuse – orgaanilisele seosele võõrsilt hangitud orjade ulatusliku kasutamise ja aristokraatlik eliit mitte kus-

⁷⁷ Aastatel 411 ja 404–403 toimunud ja mõlemal korral ebaõnnestunud oligarhilisi riigipöördeid Ateenas on põhjalikult kirjeldanud Thukydides VIII 47–98; Xenophon „Hellenika“ II 3–4; Aristoteles „Ateena riigikord“ 29–40. Vt. lähemalt M. Ostwald. *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law: Law, Society, and Politics in the Fifth-Century Athens*. Berkeley, Los Angeles, London 1986, lk. 337–524; M. Munn. *The School of History. Athens in the Age of Socrates*. Berkeley, Los Angeles, London, 2000, lk. 95–244; S. Hornblower. *The Greek World 479–323 BC*, lk. 50–183, 211–212; P. J. Rhodes. *A History of the Classical Greek World 478–323 BC*, lk. 190–171, 257–260; J. L. Shear. *Polis and Revolution: Responding to Oligarchy in Classical Athens*. Cambridge, New York, 2011; V. Parker. *A History of Greece 1300–30 BC*. Malden, Oxford, Chichester, 2014, lk. 196–226.

⁷⁸ Oligarhia-meelse vaate esitab selgelt nn. Pseudo-Xenophoni „Ateena riigikord“ – tõenäoliselt 5. sajandi viimasest kolmandikust pärinev anonüümne demokraatia-vastane pamflett.

⁷⁹ Vt. Aristoteles „Politika“ 1292 a39–b10. Vt.: M. Ostwald. *Oligarchia. The Development of a Constitutional Form in Ancient Greece*. Stuttgart, 2000.

kil ilmas reeglina ise füüsilist tööd ei teinud, vaid kasutas sõltlasi. Paljudes ühiskondades pärinesid need valdavalt kogukonna seest, mille tulemusel suur osa kogukonna liikmeist minetas majandusliku sõltumatus ja osalt ka isikliku vabaduse. Lähis-Ida ühiskondades olid sellised suhted tüüpilised, kuid ka varajase Rooma puhul kuuleme nii võlaorjuse kui ka klienteeli (arvukate vaeste klientide sõltuvussuhe rikkast patroonist) suurest tähtsusest ühiskonna- ja riigielus. Nagu eespool öeldud, arenes võlaorjus ka mõnel pool Kreekas. Kuuleme sellest varajases Ateenas, kuid siin tegid Soloni seadused võlasõltuvusele ning omade orjastamisele otsustava lõpu.⁸⁰ Tähelepanuväärne on, et Solon nägi rahva orjastamises rikkust ahnitsevate liidrite poolt jumalaist seatud korra rikkumist,⁸¹ mis ei viita kuidagi selle suhte tavapärasusele tema silmis. Sarnaseid suhteid võis muidugi olla ka mujal ja klassikalise perioodi lõpul kostis mitmel pool võlgade tühistamise nõuet,⁸² kuid võlaorjusest on meil andmeid väga vähe ja kõige järgi otsustades langesid võla katteks orjastatud mehed kodanikuseisusest ning

seega poliitilise kogukonna liikmeskonnast välja.⁸³ Oma kogukonna liikmete traditsioonilisest sõltuvusest seega andmeid pole, võõrsilt hangitud orje seevastu on nimetatud juba kõige varasemais allikais. Orjad etendasid olulist rolli nii Homerose kangelaste koodades kui ka Hesiodose talus ja nii palju kui nende taustast juttu, olid nad alati röövitud või ostetud võõrsilt.⁸⁴ Kreeka ülemkiht hankis seega sõltlased reeglina väljast, mitte omade seast, samas kui orjade lai kättesaadavus aitas kindlustada ka väikeomanike majanduslikku positsiooni. Sõltlaste töö Kreekas ei tekitanud kogukonnasiseseid hierarhiaid, vaid hoidis neid pigem vaos. Orjandus ja vabade meeste kogukond olid selgelt seotud.

On selge, et eeldused sedalaadi ühiskonna kujunemiseks tekkisid pärast pronksiaegse riikluse hävingut 12. sajandil. Toonane katastroof tegi lõpu bürokraatliku majandusega aristokraatlikule paleemonarhiale, seega ka sõltlastööle paleoadministratsiooni kontrolli all. Suuri piirkondi hõlmavad võimustruktuurid lagunesid, ülemkiht nõrgenes oluliselt ja kogu ühiskonnapiit pidi seeläbi drastiliselt

⁸⁰ Vt. viide 65.

⁸¹ Solon fr. 4.12–20 West.

⁸² Sotsiaalsete pingete kohta 4. sajandil vt. P. J. Rhodes. *Polis and the alternatives*. – *The Cambridge Ancient History*. 2nd Ed. Volume VI. The Fourth Century B.C. (Ed. D. M. Lewis, J. Boardman, S. Hornblower, M. Ostwald). Cambridge, 1994, lk. 595–591, eriti 579–591; *idem*, *Instability in the Greek Cities*. – V. Gouvšin, P. J. Rhodes (Eds.). *Deformations and Crises of Ancient Civil Communities*. Stuttgart, 2015, lk. 27–46, eriti 39–46; P. Low. *Empire and crisis in fourth-century Greece*. – V. Gouvšin, P. J. Rhodes (Eds.). *Deformations and Crises of Ancient Civil Communities*, lk. 63–72; J. Ober. *The Rise and Fall of Classical Greece*, lk. 237–240.

⁸³ Ateena kõnemehed Lysias (XII 98) ja Isokrates (XIV 48) rääkisid võla katteks orjastamisest kui võõrsile pagendatuid ähvardavast ohust ja Rooma-aege ajaloolane Diodoros (I 79.4) taunis seadusandjaid, kes Solonist erinevalt lubasid kodanikke orjaks müüa. Ka Kreetal Gortyni seadusraidkirjas on nimetatud võla katteks orjastamise võimalust (vt. nt. M. I. Finley. *Economy and Society in Ancient Greece*. Harmondsworth, 1981, lk. 133–149, Gortyni koodeksi kohta lk. 135–139).

⁸⁴ Homerosel olid orjad (δμῶες või ἀνδραπόδες) röövitud: „Odüsseia“ I 398; XIV 272; või ostetud: „Odüsseia“ I 430–431; XIV 115, 302, 449–450; või röövitud ja müüdüd: „Odüsseia“ XIV 340; XV 386–388, 425–429, 450–484. „Iliases“ (XXI 453–454) ähvardas Trooja kuningas Laomedon tema teenistuses olnud Poseidoni ja Apolloni orjaks müüa; orjakaubandust on nimetatud ka „Iliases“ VII 472–474. Hesiodos pole oma orjade (δμῶες) päritolu täpsustanud, mistõttu neid on peetud nii ostuorjadeks (E. Will. *Hésiode: Crise agraire? Ou recul de l'aristocratie?* – *Revue des Études Grecques* 78, 1965, lk. 542–556, eriti 543; V. D. Hanson. *The Other Greeks. The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization*, lk. 107–108; H. van Wees. *The Economy*. – K. Raaflaub, H. van Wees (Eds.). *A Companion to Archaic Greece*, lk. 444–467, eriti 451), sunnimaisteks sõltlasteks (I. Morris. *Burial and Ancient Society. The Rise of the Greek City-State*. Cambridge, 1987, lk. 178–179) kui ka koguni palgalisteks (V. P. Jailenko. *Die sozialstrukturelle Charakteristik der hesiodischen Polis im Epos „Werke und Tage“*. – *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*. 1988, lk. 95–111, eriti 102–105; W. Schmitz. *Nachbarschaft und Dorfgemeinschaft im archaischen und klassischen Griechenland*. Berlin, 2004, lk. 34–37; vt. teema käsitlust A. T. Edwards. *Hesiod's Asca*. Berkeley, Los Angeles, London, 2004, lk. 103–106). Ent kuivõrd termin δμῶες on Hesiodosel sama mis Homerose ostuorjade puhul, siis pole alust oletada, et ta tähistanuks sellega teist tüüpi sõltlasi.

muutuma. Järgnenud varajase rauaaja ühiskonna korraldus on allikate puudusel teadmata, mistõttu on ka raske otsustada, kas hilisemale Kreeka ühiskonnale omased tunnused kujunesid juba siis, peagi pärast pronksiaegse tsivilisatsiooni hukku, või võtsid nad ilmet alles arhailisel perioodil, seega üsna vahetult enne klassikalise demokraatia esiletõusu.

Tavapäraselt on varajase rauaaja ja arhailise perioodi alguse ühiskonda vaadeldud kui elitaarset ja ainuvõimul põhinevat, ning nähtud kollektiivse juhtimise ja kollegiaalse ellusuhtumise tõusus ning demokratiseerumises hilisema arengu tulemust. Selle vaate kohaselt valitses varajase rauaaja kogukondi ülemkiht piiratud võimuga kuningate (*basi-leus*´te) juhtimisel. Poliste kujunedes arhailise ajajärgu algul asendus kuningavõim kollektiivse aristokraatia ja seda aeg-ajalt katkestavate türanniatega, kuni ülemkiht järk-järgult oma valitsevat positsiooni minetas ja klassi-

kalise aja demokraatlikes riikides laia üldsuse kontrollile allutati. Klassikalist demokraatiat võimaldanud ühiskonnatüüp kujunes seega alles arhailise perioodi lõpuks.⁸⁵

Kõnealune visioon põhineb ühelt poolt varajase kreeka luule vaieldaval kronoloogial ja tuletab teatud erinevused eeposte ideoloogias nende oletatavast ajalisest vahekorra-st. Nii dateeritakse aristokraatliku suunitlusega „Ilias“ kõige varasemaks ja postuleeritakse areng kogukondlikuma hoiakuga „Odüsseia“ ning Hesiodose poemide suunas.⁸⁶ Teisalt tugineb arhailise ühiskonna järk-järgulise demokratiseerumise kontseptsioon Aristotelese silmanähtavalt konstrueeritud ajaloo-käsitlusele, mille kohaselt Kreeka ühiskond arenes kangelasaja monarhialt klassikalise demokraatia suunas.⁸⁷ Seda on omakorda toetatud paratamatult oletuslike hinnangutega arhailise kreeka ühiskonnakihtide vahekorradade kohta.⁸⁸ Kuid eepika säärasest

⁸⁵ Vt. nt. L. Foxhall. A view from the top: evaluating the Solonian property classes. – L. Mitchell, J. P. Rhodes (Eds.). The Development of the Polis in Archaic Greece. London, New York, 1997, lk. 113–136, eriti 119; R. Osborne. Greece in the Making, 1200–479 BC, lk. 174–185; G. Anderson. Before *turannoi* were tyrants: rethinking a chapter of the early Greek history, 177–190; H. van Wees. Farmers and hoplites: models of historical development; J. M. Hall. A History of the Archaic Greek World ca. 1200–479 BCE, lk. 178–196.

⁸⁶ Traditsioonilise dateeringu järgi eelnevad aristokraatlikku konkurentsi rõhutavad Homerose eeposed põllu-harija vaadet esindavale ja kogukondlikumale Hesiodose luulele, ja Homerose eeposte raames omakorda eelneb egoistlikum „Ilias“ näiliselt eetilisele „Odüsseiale“. Nii kujunenud jada – „Ilias“ (u. 750) – „Odüsseia“ (u. 725) – Hesiodos (u. 700–670), millele järgneks selgelt riiklikult orienteeritud Soloni luule ja seadusandlus (u. 600–560) – kajastaks siis arengut individualistlikult, aristokraatlikult ja riikluseelselt „Homerose ühiskonnalt“ kollegiaalsema ja demokraatlikuma polise suunas (vt. nt. A. W. H. Adkins. Merit and Responsibility, lk. 61–85). Soloni mõõdukuse ja tasakaaluideoloogia kollektiivses suunitluses pole põhjust kahelda, kuid eepika kronoloogia, millele kõnealune kontseptsioon toetub, näib viimaste aastakümnete uurimuste taustal üha kahtlasem: nii Homerose kui ka Hesiodose eepika dateeritakse enamasti 7. sajandi esimesse poolde, vaadeldes neid suurtes piirides sünkroonsena, mis teeb ühiskonna ja ideoloogia arengu konstruktsiooni eeposte ajalise järjestuse põhjal alusetuks (vt. kirjandust viites 36).

⁸⁷ Aristotelese postuleeris arengu heroiliselt monarhialt aristokraatiale ja oligarhiale ning seejärel, pärast vahepealset türanniafaasi, demokraatiale („Politika“ 1286b 8–20). Teisal (1297b 16–28) seostas ta selle arengu muutustega sõjakunstis, väites, et aristokraatia õilmitses siis, kui lahinguväljadel domineeris (aristokraatlik) ratsavägi, et hopliidivägede tugevnedes muutus ka riigikord mõõdukamaks, ja et laevastiku esiletõus viis lõpuks radikaalsele demokraatiale (1304 a22–24). Laevastiku ja demokraatia seost, mida Aristoteles teadis oma lähiminekivust, tuleb muidugi usaldada, kuid ajast, mil ratsavägi domineeris, pole teada midagi (Aristoteles tuletas selle ilmselt aristokraatia ratsanikuseisusele viitavast nimest mõnes polises); muiste monarhia tuletas ta kindlasti kangelaseepikast. Tegemist on seega Aristotelese dedutseeritud kontseptsiooniga, mille usaldatavuses tuleb tõsiselt kahelda (vt. M. Kõiv. Democratisation of Greek society in the Archaic era? – *Studia Humaniora Tartuensia* 3(A2) 2002, lk. 1–12. <http://www.ut.ee/klassik/sht/>).

⁸⁸ Viimasel ajal on väidetud, et arhailise perioodi algupoolel moodustasid hopliidistaatuses mehed suhteliselt kitsa orjade ja sõltlaste tööst elatava ülemkihi (umbes 15% kohalikest meestest) ja et arhailise aja lõpust teada olevad suured hopliidiväed on hilisema arengu tulemus, mille läbi seni allutatud elanikkond kiirelt ja otsustavalt oma materiaalselt olukorda ning sotsiaalset staatust parandas – L. Foxhall. A view from the top: evaluating the Solonian property classes; H. van Wees. Mass and elite in the Solon's Athens: the property classes revisited; *idem*, Farmers and hoplites: models of historical development. Selles väites on kindlasti alust ▶

dateerimisest on viimasel ajal süvenevalt loobunud,⁸⁹ ja arheoloogia andmed ülaltoodud vaadet ei toeta, sest näitavad varajase rauaaja ühiskonda märksa vaesema ja vähem kihistununa kui järgneval arhailisel perioodil. See ei viita kuidagi varajase rauaaja mõjuvõimsale aristokraatiale, kes järgnevalt oma võimu kaotas, vaid pigem üsna egalitaarsetele kogukondadele, mille raames hakkas järgnevalt esile tõusma aristokraatia. Üha selgemaks on saanud, et kirjalikud allikad, nii eepika, lüüriline luule kui ka arhailised seadustekstid, demonstreerivad poliitiliste otsuste kollektiivsust ja ideoloogia kollegiaalsust kõige varasematest meieni jõudnud tekstidest peale, osutades, et need põhimõtted olid juurdunud juba arhailise ajajärgu künnisel.⁹⁰ On ilmne, et Homerose eeposed, sealhulgas ka „Ilias“, pöörasid au ja kuulsuse kõrval suurt rõhku ka ühishuvidetele ning kompromissile.⁹¹ Konkurentsipõhine ühiskond ei eelnenud kokkuleppepõhisele, nagu sageli arvatud, vaid need jooned käisid käsikäes nii varakult, kui meie allikad ajas tagasi viivad. Sama kehtib orjuse kohta, mis, nagu öeldud, ilmneb selgelt nii Homerose kui ka Hesiodosele. Kõik Kreeka ühiskonna

põhitunnused on nähtavad juba arhailise ajastu algfaasis.

Seetõttu on mul raske järgida seisukohta, mille kohaselt varajase rauaaja ja arhailise ajastu alguse aristokraatlik ühiskond tegi järgnenud sajanditel läbi murrangulise demokratiseerumisprotsessi. Pigem on alust arvata, et väikeomanike ja jõukama ülemkihi sümbioosil põhinevad kogukonnad, mis meile teada arhailise aja paremini dokumenteeritud lõppfaasist, olid ilmet võtnud juba märksa varem, hiljemalt arhailise perioodi algupoolel. Võib arvata, et poliste formeerumine leidis aset just selle sümbioosi pinnalt. Veelgi enam, usun, et kollegiaalse juhtimise traditsioon polnud arhailise aja leiutus, vaid hakkas kujunema juba varajase rauaaja vaestes kogukondades, kus suhteliselt võrdsed ja majanduslikult sõltumatud perekonnad pidid omavahel toime tulema ning kaitset korraldama.⁹² Siin peitub arvatavasti ka põhjus, miks arhailisel ajal taas jõuliselt esile tõusnud aristokraatia muude varajaste riikide moel ei allutanud kogukondi oma vaidlustamatule võimule. Aristokraatia rikkuse kasv ei saanud tulla oma kogukonnaliikmete majanduslikust allutamisest, sest väikeomanike staatus oli

► nii palju, et hopliidid ei saanud olla vaesed mehed, kuid arvestused, millele hopliitide väidetavalt väike hulk põhineb, on möödapääsmatult vaieldavad (peamiselt Soloni seatud varanduslike tsensuste väärtus). Samas pole usutavat seletust, miks pidanuks alamkihi olukord 6. sajandi lõpul paljudes polistes kiirelt ja otsustavalt paranema.

⁸⁹ Vt. viide 36.

⁹⁰ Vt. H.-J. Gehrke. *Gesetz und Konflikt. Überlegungen zur frühen Polis* (viide 38); V. D. Hanson. *The Other Greeks. The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization*, lk. 181–219; I. Morris. *The Strong Principle of Equality and the Archaic origins of Greek democracy.* – J. Ober, C. W. Hendrick (Eds.), *Demokratia. A Conversation on Democracies Ancient and Modern*. Princeton, 1996, lk. 19–48; *idem*, *Archaeology as Cultural History. Words and Things in Iron Age Greece*, lk. 109–191; K. Raaflaub – R. W. Wallace „People’s power“ and egalitarian trends in Archaic Greece. – K. Raaflaub, J. Ober, R. W. Wallace. *Origins of Democracy in Ancient Greece*. Berkeley, Los Angeles, London, 2007, lk. 22–48; C. Ulf. *Gemeinschaftsbezug, soziale Stratifizierung, Polis – drei Bedingungen für das Entstehen aristokratischer und demokratischer Mentalität im archaischen Griechenland.* – D. Papenfuss, V. M. Strocka (Hrsg.). *Gab es das Griechische Wunder? Griechenland zwischen dem Ende des 6. und der Mitte des 5. Jahrhunderts v. Chr.* Mainz, 2001, lk. 163–186, eriti 174–179; M. Köiv. *Egalitarianism and hierarchies: early Greek polis in the context of the Ancient Near Eastern and Mediterranean city-state cultures.* – T. Kämmerer (Ed.). *Identities and Societies in the Ancient East-Mediterranean Regions: Comparative Approaches* (Alte Orient und Altes Testament 390.1). Münster, 2011, lk. 105–151, eriti 122–138.

⁹¹ Vt. viide 37.

⁹² Seetõttu ei saa ma nõustuda ka I. Morrise hiljutise seisukohaga „8. sajandi revolutsioonist“, mille läbi varajasel rauaajal poliitilisest kogukonnast välja jäetud alamkiht 8. sajandil kodanikustaatusse tõusis – I. Morris. *Burial and Ancient Society. The Rise of the Greek City-State*; *idem*, I. Morris. *Archaeology as Cultural History. Words and Things in Iron Age Greece*, lk. 257–306; *idem*, *The eighth-century revolution.* – K. Raaflaub, H. van Wees (Eds.). *A Companion to Archaic Greece*, lk. 64–80.

selleks ajaks juba piisavalt tugev. Väljastpoolt hangitud orjad aitasid küll luua rikkust, kuid ei tekitanud elitaarset võimu toetavaid sõltuvussidemeid kogukonna sees. Tulemuseks oli kollektiivse juhtimismudeli kindlustumine, samas kui katsed kehtestada monarhiat lõpesid nurjumisega. Polise kujunemist arhailisel ajal tuleks seega vaadata kui varajasel rauaajal kujunenud normi edasiarendust ning legalisatsiooni, mitte põhimõttelist murrangut.

Arengut mõjutas kindlasti ka Kreeka maastikust tingitud kogukondade väiksus, mille hierarhiaid pärssivast mõjust oli eespool juttu. Küllap mängis rolli ka Kreeka avatus merele, mis andis paljudele võimaluse hankida rikkust, ka orje, väljastpoolt ning lahkuda, kui ähvardas oht langeda sõltuvusse. Oma osa oli ka tõsise välisohu puudumisel rohkem kui poole aastatuhande vältel. Nii polnud vajadust koordineeritud kaitseks, mis võinuks stimuleerida eliidi esiletõusu ja edendada tsentraliseeritud võimustruktuuride teket.⁹³ Sajandite jooksul nägi tüüpiline kreeklane oma peavaenlast naaberkogukonna meestes, kellele sai vastu astuda kiiresti koondunud kogukonnaliikmete ühisjõul. Lähis-Ida suurriigid arenesid küll piisavalt lähedal pakkumaks innustavat eeskujut, kuid ei kujutanud endast otsest ohtu. Kui Pärsia impeerium Hellast 6. sajandi lõpul ähvardama hakkas, oli kollektiivne juhtimine ning kogukondlik separatism kreeklaste seas juba nii juurdunud, et ühisrinne vaenlase vastu sai moodustuda ainult nendel alustel ja nende põhimõtete kaitseks. Teisalt võisid Lähis-Ida kõrgkultuurid, eriti Vahemere rannikul

õilmitsenud foiniiklaste linnriigid, pakkuda eeskujut kogukonna kindlamaks korraldamiseks, seega riigi tekkeks.⁹⁴ Kuid kreeklaste rakendasid seda oma lihtsamast ja vähem diferentseeritud ühiskonnas, mis võis stimuleerida riiklikku reguleerimist juba suhteliselt piiratud hierarhiate juures, enne kui tõusev ülemkiht kindlalt etableeruda suutis.

Ühest ja kindlat vastust Kreeka ühiskonnatüübi tekkepõhjustele me vaevalt et leiame. Mida Kreeka näide aga osutab, on kodanike majandusliku sõltumatuse ja suhtelise võrdsuse, orjuse ulatusliku leviku, kodanike iseteadvuse ja vastutuse, ühelt poolt terava konkurentsi ja teisalt avalikul kokkuleppel põhineva otsustusprotsessi orgaaniline seos. See kooslus ei tinginud demokraatiat, kuid lõi eeldused selle tekkeks, muutes Kreeka omanäoliseks kõigi varajaste riikide ja tsivilisatsioonide taustal. Ja nagu näidata püüdsin, kujunes ning juurdus nimetatud joonte kombinatsioon tõenäoliselt juba Kreeka ajaloos varajases faasis. Selle algeid tuleks otsida pronksiaegse Mükene paleeühiskonna langusest tingitud murrangulistest struktuuri muutustest, juba pool aastatuhandet enne seda, kui paljud polised võtsid omaks kodanike deklareeritud võrdsusel põhineva demokraatliku riigikorra.

Mait Kõiv

(1973), PhD, vanaaja dotsent,
Tartu Ülikool, Lossi 3, 51003 Tartu,
mait.koiv@ut.ee

⁹³ Vt. J. Ober. *The Rise and Fall of Classical Greece*, lk. 128–132.

⁹⁴ Foiniiklaste linnriikide mõju kreeka polise tekkele on oletanud J. Burckhardt. *Griechische Kulturgeschichte*. 4th Ed. Berlin – Stuttgart, 1908, lk. 61–62; R. Drews. *Phoenicians, Carthage and Spartan eunomia*. – *American Journal of Philology* 100, 1979, lk. 45–58; F. Gschnitzer. *Phoinikisch-karthagisches Verfassungsdenken*. – K. Raaflaub, E. Müller-Luckner (Eds.). *Anfänge politischen Denkens in der Antike: die nahöstliche Kulturen und die Griechen*. München, 1993, lk. 187–198. Skeptilisem on olnud K. Raaflaub. *Zwischen Ost und West: Phönizische Einflüsse auf die griechische Polisbildung*. – R. Rollinger, C. Ulf (Hrsg.). *Griechische Archaik: interne Entwicklungen – externe Impulse*. Berlin, 2004, lk. 271–289; vt. ka *idem*, *Early Greek political thought in its Mediterranean context*. – R. K. Balot (Ed.). *A Companion to Greek and Roman Political Thought*. Malden, Oxford, Chichester, 2009, lk. 38–56. Lähis-Ida monarhiate eeskujut Kreeka türannidele on oletanud M. Giangulio. *Aspetti della tradizione storica sulla tirannide di Corinto*. – P. A. Bernardini (Ed.), *Corinto. Luogo di azione e luogo di racconto. Atti del Convegno Internazionale Urbino, 23–25 settembre 2009*. Pisa–Roma, 2013, lk. 225–237.